

Anmeldelser

Lokalhistoriens mangfoldighed belyst ved fire nye lokalhistoriske fremstillinger

Svend Esbech: Ølstykke – til alle tider – Ølstykke Kommune 1994. 127 s.

Henrik Gjøde Nielsen: Blot Brudstykker. Historisk strejftog i Hals Kommune. Hals Kommune 1994. 112 s.

Lene Dige: Dronninglund i 1700-tallet. Nord-Press 1994. 153 s.

Inger Kjær Jansen og beboere fra Ullestrup: Til Ullerup. Landsbyliv og bygningsregistrant. Tårnby Kommunes Lokalhistoriske Samling 1994. 179 s.

Lokalhistorie er langtfra noget entydigt begreb, og spørgsmålet *Hvor går lokalhistorien hen?* var da også hovedemnet på det fælles møde, som Dansk Historisk Fællesråd og Dansk Lokalhistorisk Forening afholdt i april 1995. Hvor forskellige veje, dansk lokalhistorie betræder, skal i det følgende illustreres med fire helt nye lokalhistoriske fremstillinger, der egentlig ikke har mere til fælles, end at de hver for sig behandler et afgrænset geografisk områdes historie. Jeg skal nok vogte mig for at give de enkelte bøger karakterer, men på den anden side kan jeg heller ikke skjule, at der er nogle former for lokalhistorie, jeg synes bedre om end andre.

Ølstykke, der er en stationsby mellem København og Frederikssund, har oplevet en voldsom ekspansion med hensyn til bebyggelse og befolkning siden 1960, og der er givetvis både hos de mange tilflyttere og hos de relativt få indfødte behov for viden og oplysning om deres bys historie. Det er egentlig mærkeligt, at der aldrig tidligere er skrevet noget sammenhængende om Ølstykkets historie, og det er da glædeligt, at Svend Esbech, der er stadsbibliotekar på Frederiksberg, har påtaget sig opgaven at skrive en samlet fremstilling af Ølstykkets historie lige fra de ældste tider og indtil ca. 1960.

Svend Esbech har forstået opgaven helt bogstaveligt og begynder derfor med istiden! Desværre har forfatteren kun 119 sider til sin rådighed, så han har jo måttet træffe nogle ganske svære valg og har måttet udelade mere, end der kunne komme med i bogen. Det er naturligvis vigtigt at kende de naturgeografiske forudsæt-

ninger for en egns historie, men når man som her kun kan bruge et par sider på formålet, så bliver resultatet derefter. Det er da også vigtigt at få oldtidens historie belyst, men det er bemærkelsesværdigt, at Svend Esbech har valgt at give omfattende uddrag af pastor K.E. Møhls *Historisk Antiquarisk Beskrivelse* fra 1836 (!) om sognets siden da for en stor del forsvundne gravhøje, hvorimod der ikke ofres en linie på bebyggelseshistorien.

Gennemgangen af middelalderen i Ølstykke indskrænker sig til en skildring af slaget ved Værebros (1133) og dets forhistorie, lidt om ejendomsforholdene og noget mere om kirkens historie. Landboforholdene behandles ret udførligt, men det er tydeligvis ikke Svend Esbechs stærke side, hvilket følgende citater afslører: *Fæstevæsenet indledtes for først at ophøre endeligt ved stavnsbåndets ophævelse 1788* (side 34), og *Hver gård fik ved lodtrækning en lod af hver vang* (side 55). Begge udsagn er forkerte i enhver henseende.

Forfatteren bliver langt bedre, da han når til kapitlerne om Ølstykke i 1800- og 1900-årene, hvor han er fortrolig med stoffet, og hvor en række gode fotografier kan støtte teksten, så det ender med at blive en ganske god bog. Dog kunne man godt have forventet af en stadsbibliotekar, at bogen havde været forsynet med kildehenvisninger og en litteraturfortegnelse.

Hals er det sydøstlige hjørne af Vendsyssel ved Limfjordens udmundning i Kattegat. Området har altid haft en vigtig strategisk placering, hvorfor der har været befæstningsanlæg på stedet lige fra 1656 til 1945. Henrik Gjøde Nielsen har bevidst afstået fra at skrive historien om Hals kommune i dens helhed. Til gengæld er det måske overdrevent beskedent, når han kalder bogen *Blot Brudstykker*, for han bestræber sig på at fortælle *de gode historier*, og med dette mener han såvel de meget typiske som de helt specielle begivenheder, og ydermere spreder han historierne ud over de enkelte sogne og bebyggelser, som fra 1970 har udgjort Hals kommune.

Forfatteren forstår faktisk at fortælle 'gode historier'. Rystende (men yderst karakteristisk for tiden) er således beretningen om Lange Maren fra Øster Hassing, der blev dømt som heks i 1620 og lovformelig brændt på Kær herreds ting i Hammer Bakker. Derfra er der naturligvis et spring til beretningen om den *mageløse mergel* og dens betydning for den økonomiske og sociale udvikling i 1800-tallet, men det er faktisk også en 'god historie'.

Bedst af historierne synes jeg som anmelder, nu alligevel er beretningen om, hvordan 2. verdenskrig i Europa faktisk først sluttede i Hals den 17. maj 1945, mens alle andre forlængst var færdige med at fejre befrielsen. Det var nemlig først denne dato, at der kunne fremskaffes en engelsk officer af passende rang, til hvem den tyske kommandant på den veludrustede fæstning Hals med tilhørende kampklare besætning kunne kapitulere, for selv om den lokale styrke af frihedskæmpere bestod af 15 tapre mænd, så kunne de med deres håndvåben intet stille op med tyskerne. Det tjener begge parter til ære, at alt forløb i ro og orden.

Lige nord for Hals ligger *Dronninglund sogn*, om hvilket Lene Dige har skrevet en bog, som er af en helt anden karakter end de foregående. Uden at det direkte nævnes i bogen, så kan det oplyses, at den oprindelig er skrevet som speciale til eksamen i historie ved Åbent Universitet i Århus, og det bærer bogen naturligvis præg af. Undersøgelsen er skarpt afgrænset til kun at handle om Dronninglund sogn i 1700-tallet, men det er også slemt nok, for Dronninglund var Danmarks største sogn, og det hørte i sin helhed til en af Danmarks største herregårde, nemlig Dronninglund gods, der både havde kongelige ejere (dronning Charlotte Amalie, kong Frederik 4., prinsesse Sophie Hedvig) og senere tilhørte den driftige entreprenør Jacob Severin, statsminister greve A.G. Moltke og endelig den sagnomspundne William Halling.

Bogen indeholder ingen 'gode historier', men til gengæld en meget systematisk ordnet analyse af Dronninglund sogns demografiske, økonomiske og sociale udvikling, idet Lene Dige programmatisk erklærer i indledningen (s. 12), at hun er inspireret af og tilsyneladende accepterer Tor-kild Kjærgaards fremstilling om 'den grønne revolution', ifølge hvilken Danmark i midten af 1700-tallet var inde i en dyb energi-, råstof- og fødevarekrise af uoverskuelig rækkevidde. Det mærkelige er dog, at den grønne revolution ifølge Lene Diges egne resultater først kommer til Vendsyssel efter *landboreformerne*: mergel fra 1790'erne og kløver først efter 1800, og afvandingen af markerne begyndte først endnu senere (s. 59). Ligeledes er det påfaldende, at hun åbenbart vil se en voldsom krise for skovene i sognet, for i realiteten kan hun ikke i kildematerialet finde nogen dokumentation for en sådan, væsentlig tilbagegang i skovarealet eller i skovens kvalitet, mens der tværtimod er mange udsagn om bestræbelserne på at forbedre skovene, ikke mindst af A.G. Moltke.

Forfatteren har været så heldig, at A.G. Moltke lavede en meget nøjagtig overtagelsesforretning i 1753, som beskrev hver eneste fæstegård med angivelse af beboernes navne, alder m.v., så hun har et usædvanligt godt grundlag for de demo-

grafiske analyser, sammen med folketællingerne og kirkebøgerne. På den anden side er det en betydelig svaghed, at der hverken findes retsprotokoller eller skifteprotokoller fra perioden. Resultatet er dog ret entydigt: Der var en betydelig vækst både i befolkningen og i det dyrkede areal i anden halvdel af 1700-tallet, og væksten skete især inden for husmandsgruppen. Det er dog påfaldende, at Lene Dige tilsyneladende ikke er opmærksom på den forskellige anvendelse af begrebet husmand i folketællingerne 1787 og 1801, ligesom læseren får en ubehagelig fornemmelse af, at hun tror, at tønder hartkorn er et udtryk for størrelsen af det dyrkede areal (s. 16 og 20).

Det er ikke nemt at lave bebyggelsesstatistik, og forfatteren har ikke gjort det nemmere ved at undlade præcise definitioner af begreberne gård og hus. Derfor kan man godt blive lidt betænkelig ved værdien af de mange tabeller, når der for 1753 regnes med 71 gårde på under 1 td. htk. (heraf 46 gårde på under 1/2 td. htk.!), idet man normalt regner en gård for en bedrift på over 1 td. htk.

Bogen afsluttes med en række bilag, herunder biografier over ejerne af Dronninglund gods i perioden. Det er ejendommeligt at konstatere, at hun som kilde hertil bl.a. bruger *Allers illustrerede Konversationsleksikon* fra 1909, *Dansk Biografisk Leksikon* i 2. udgave fra 1939 og *Trap: Danmark* i 3. udgave fra 1901. Mon de nye udgaver af håndbøgerne ikke er nået nord for Limfjorden?

Bortset fra en ulæselig kopi af Videnskabernes Selskabs kort er de eneste kort i bogen to gengivelser fra *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660* (bilag 3 og 4). Desværre er teksten på kortene helt misvisende. På bilag 3, der gengiver den matrikulære inddeling 1820, er overskriften *Dronninglund sogns 5 fjerdinge* (der var i øvrigt 6), og for bilag 4, der er den rekonstruerede situation 1683, lyder teksten *Landsbyerne i Dronninglund sogn*. Såfremt forfatteren havde bedt om tilladelse til at reproducere kortene, er jeg sikker på, at en sådan misforståelse var blevet rettet.

Lene Diges store arbejde om Dronninglund sogn har da bestemt tilført megen ny viden, men det er irriterende med de mange elementære fejl og misforståelser.

Ullerup er en lille landsby ved Kongelunden på Amager, der næsten helt er blevet opløst af den store, grådige nabo: Københavns Lufthavn. Ikke desto mindre har de store, årlige heste- og kræmmermarkeder gjort Ullerup landskendt, og en del af indtægterne fra markedet er blevet brugt til at publicere en meget flot bog om Ullerup og byens nyere historie. Denne bog har igen en helt anden tilblivelseshistorie og karakter end de foregående. Igennem en årrække har en kreds af beboere været forsamlede til en studiekreds om Ullerups historie under ledelse af Inger Kjær Jansen, der

er leder af Tårnby kommunes Lokalhistoriske Samling. Resultatet af studiekredsen er blevet en lang række meget veloplagte og levende indlæg fra deltagerne, som Inger Kjær Jansen nænsomt har redigeret og gengivet uden at ændre på den originale sprogton og lokale udtryk.

Ud over disse beretninger om livet i Ullerup tilbage til 1. verdenskrig og frem til i dag består bogen af en registrant over de bevarede, gamle bygninger i området, hvor arkitekt Birgit Petersen fra Tårnby kommunes byplanfunktion har leveret de tekniske beskrivelser over bygningernes nuværende udseende og tilstand, mens Inger Kjær Jansen har givet en redegørelse for hver enkelt ejendoms historie med lister over beboerne tilbage til folketællingen 1787. Ved siden af en række gamle fotografier er fotograf Dirch Jansens fremragende optagelser af bygninger, landskaber og mennesker med til at løfte bogen op på et særligt niveau.

Denne bog sigter naturligvis ikke mod nogen systematisk beskrivelse af Ullerups historie, men den giver et meget fint indtryk af en særpræget lokalitet med en helt speciel erhvervskultur, nemlig produktionen af grønsager til det nærliggende københavnske marked.

Alle disse fire lokalhistoriske fremstillinger har i deres forskellighed mange fortrin og visse mangler, alt efter hvad læseren ønsker og forventer af en lokalhistorisk bog. Det er dog nok uomtvisteligt, at bogen om Ullerup har udfyldt et behov bedre end de øvrige tre bøger, nemlig at aktivere en gruppe mennesker i arbejdet med deres bys historie og derved øge forståelsen for den lokale identitet.

Karl-Erik Frandsen

Øvrige anmeldelser

The Archaeology of Gudme and Lunde-borg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991. Red. P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane. Arkæologiske Studier 10. Akademisk Forlag 1994. 216 s., 220 kr.

Per O. Thomsen, Benno Blævsild, Nis Hardt & Karsten Kjer Michaelsen: Lunde-borg – en handelsplads fra jernalderen. Skrifter fra Svendborg & Omegns Museum 32. Svendborg. 120 s., 150 kr.

I mange år har arkæologerne været klar over, at Gudme på Sydøstfyn måtte have spillet en sær-

lig rolle i jernalderen. Siden 1820'erne er der nemlig inden for et forholdsvis begrænset område øst for Gudme by fremkommet et påfaldende antal guld- og sølvfund, herunder mange romerske mønter. Danmarks største guldfund efter guldhornene, Broholmskatten på over 4 kg, stammer da også herfra. Endvidere er det i dette område, man finder landets største gravplads, Møllegårdsmarken, hvis mere end 2.200 grave, heraf mange med kostbart gravgods, tilsammen dækker tidsrummet fra 1. årh. f.Kr. til 5. årh. e.Kr. I Langå nord for Gudme er der udgravet en ganske lille gravplads med blot fem grave, der til gengæld er de rigeste, der kendes fra Danmarks førromerske jernalder. Endelig indicerer flere stednavne med religiøst indhold, foruden Gudme («Gude-hjem») også Gudbjerg, Albjerg og Galdbjerg, at egnen i forhistorisk tid har været centrum for kultiske aktiviteter.

I 1982, efter at der længe havde været stille omkring Gudme, gjorde to lokale amatørarkæologer, udstyret med en af de nye metaldetektorer til privat brug, der på det tidspunkt var kommet på markedet, et opsigtsvækkende fund: En guldskat, hovedsagelig bestående af brakteater. Og i den følgende tid dukkede der – ved metaldetektorens hjælp – mange flere fund af ædelt metal op på markerne omkring Gudme. I 1986 stødte man så i forbindelse med et tilfældigt anlægsarbejde ved kysten nord for Lunde-borg, 5 km fra Gudme, på tykke kulturlag, der hurtigt viste sig at være resterne af en handelsplads fra romersk og germansk jernalder. Handelspladser var ganske vist ikke i sig selv noget ukendt fænomen, men de var aldrig før blevet påvist fra en så tidlig periode af jernalderen. Opdagelsen af Lunde-borg-pladsen blev den direkte anledning til formuleringen af et stort og ambitiøst forskningsprojekt, der skulle søge at klarlægge forholdene omkring Gudme og Lunde-borg i perioden 200-600 e.Kr. Projektet, der med en stor fondsbevilling i ryggen blev påbegyndt i 1988, har kørt som et samarbejde mellem flere institutioner, bl.a. Nationalmuseet og Svendborg & Omegns Museum, og også naturvidenskabsfolk har været inddraget i undersøgelserne.

Ved udgravningerne i Gudme, som blev tilendebragt i 1992, er der afdækket dele af en vidtstrakt centralbebyggelse på over 500.000 m² og med anslået ca. 50 gårdsenheder i områdets blomstringstid fra 200 til 600 e.Kr. På baggrund af de mange rige fund, deriblandt en del importgenstande og spor af metalhåndværk, er der ikke tvivl om, at det var jernaldersamfundets elite, der var bosat her.

På Lunde-borg-pladsen afslørede den store mængde fund, som det 900 m lange og 80-100 m brede kulturlag indeholdt, at der fra ca. 200 til 550 e.Kr. (den nordlige del af pladsen var dog i funktion helt frem til ca. år 800) havde fundet en omfattende håndværksproduktion sted. Både

smede, tømrere, skibsbyggere, bronzestøbere, guldsmede, kammagere, ravslidere og pottemagere havde haft deres værksteder på stranden. Samtidig er der talrige vidnesbyrd om handelsaktiviteter i form af romerske mønter, glasperler samt skår af drikkeglas og keramik (*terra sigillata*), der åbenbart ikke havde klaret turen fra de romerske provinser til de fine folk i Gudme. Denne 'handel' skal dog vel at mærke ikke tages som udtryk for en markedsøkonomi. Der er ikke i Lundeberg fundet egentlige hustomter, men udelukkende spor af lette hyttekonstruktioner, der vidner om, at pladsen kun kan have været benyttet forår og sommer, måske blot i få uger om året. Til gengæld tyder store mængder dyreknogler på, at et betydeligt antal mennesker er blevet be-spist, mens sæsonen varede. Endelig har man i Lundeberg fundet 102 guldgubber (bittesmå guldblader med billede af en mand og en kvinde), der bestyrker antagelsen om, at Gudme tillige med at være sæde for den politiske magt også har været et religiøst centrum.

Efter at de planlagte udgravninger i Gudme var afsluttet, blev der i forbindelse med en prøvegravning i 1993, forud for opførelsen af en ny sportshal i byen, atter registreret rester af jernalderbebyggelse, og ved den efterfølgende udgravning fremkom sporene af det, som mange længe havde håbet på: En bygning af virkelig storslåede dimensioner, ca. 47 m lang og 10 m bred; en 'kongehal' fra 3. årh. e.Kr.! Naturligt nok har fundet givet diskussionen om den sene jernalders samfundsstruktur og om eksistensen af en tidlig kongemagt et ordentligt skub fremad (se bl.a. Lars Jørgensen, *Fortid og Nutid* 1995). Begge de bøger, der her skal anmeldes, er dog lige nøjagtig for gamle til at have denne seneste udvikling med.

The Archaeology of Gudme and Lundeberg er en samling af de indlæg, som blev holdt af danske og udenlandske forskere ved en konference i Svendborg i efteråret 1991. De i alt 27 bidrag, der er dels på engelsk, dels på tysk, må siges at belyse hovedtemaet fra vidt forskellige vinkler. Der er indledende oversigtsartikler om Gudme-forskningens historie samt om det igangværende projekt og de hidtidige resultater. Der fremlægges detailanalyser af fundmaterialet, fra et enkelt og meget specielt, delfinformet smykke til dyreknoglerne fra Lundeberg. Der er præsentationer af andre europæiske jernalderbebyggelser, der ligesom Gudme-Lundeberg har kunnet sættes i forbindelse med en stedlig overklasse. Og sidst, men ikke mindst er der de mere overordnede betragtninger over samfundsorganisationen og forudsætningerne for, at en sådan social elite kunne etablere sig.

Guldbrakteaterne fra 5.-6. årh. behandles i flere af indlæggene. Mens Morten Axboe har arbejdet med at opstille en ny, computerbaseret kronologi, har Karl Hauck studeret brakteaternes

figurfremstillinger og er kommet frem til, at det er Odin og beretninger fra den nordiske mytologi, der er gengivet på nogle af guldbrakteaterne fra bl.a. Gudme; asa-troen må med andre ord være opstået længe før vikingetiden. Nancy L. Wickers bruger guldbrakteaterne som eksempel i en diskussion af guldsmedens sociale placering i det sene jernaldersamfund i Europa, og hun op-ridser desuden de muligheder, materialet fra Gudme og Lundeberg giver for en videre analyse af håndværksproduktionen og dens organisering. Endelig beskæftiger Charlotte Fabech sig i sit indlæg bl.a. med den ændring i den rituelle praksis, der sker i løbet af ældre germansk jernalder. De kollektive frugtbarheds- og krigsbytteofre i søer og moser forsvinder i 5.-6. årh., og i stedet dukker guldbrakteater og guldgubber op som udtryk for en ny type religionsudøvelse i tilknytning til de herskende familiers bosættelser. Der synes samtidig at være en vis overensstemmelse mellem fund af guldbrakteater/-gubber og sakrale stednavne.

The Archaeology of Gudme and Lundeberg giver i sagens natur ikke noget samlet bud på en tolkning af komplekset; det nærmeste, man kommer en sådan, er Klavs Randsborgs interessante afslutningsindlæg, hvori han sætter den hjemlige udvikling i sammenhæng med den, der fandt sted på kontinentet før og efter Romerrigets fald. Set i bakspejlet virker forskernes konklusioner generelt noget forsigtige, og der er næppe tvivl om, at begreberne 'kongedømme' og 'centralmagt' ville have været mere i fokus, hvis det var i dag, konferencen var blevet afholdt. Alt i alt indeholder bogen dog så mange spændende og forskelligartede input til den fortsatte diskussion af Gudme-Lundeberg og af dansk og europæisk jernalder i det hele taget, at den vil være en vigtig inspirationskilde for forskere og studerende i mange år frem. Til slut en kritisk bemærkning af de mere pedantiske: Det er synd, at det trods bogens forholdsvis lange produktionstid ikke har været muligt lige at løbe korrekturen igennem for orddelingsfejl, som der er rigtig mange af – ja, man er lige ved at tro, det er en avis, man har fået i hånden, og ikke et videnskabeligt værk!

Mens *The Archaeology of Gudme and Lundeberg* nok fortrinsvis vil have interesse for fagfolk, retter *Lundeberg – en handelsplads fra jernalderen* sig mod en langt bredere målgruppe. De fire forfattere burde måske have overvejet en mere åben og mindre konkret titel til deres bog, for det er nemlig kun dens sidste tredjedel, der direkte omhandler Lundeberg-udgravningerne. Bogen er opbygget som en rejse, der starter i Romerriget, går gennem det såkaldte frie Germanien på den anden side af Rhin-Donau-grænsen (*Limes*) til Sydøstfyn for endelig at slutte på handelspladsen ved Lundeberg.

Det har tydeligvis været målsætningen at se Sydøstfyn og Lundeberg i et større europæisk

perspektiv, som del af det 'barbariske' Germanien, der i århundrederne efter Kristi fødsel var nabo til det mægtige Romerrige. Det indledende kapitel er en ret omfattende gennemgang af romersk politik, samfundsforhold og materiel kultur, særligt i imperiets nordvestlige provinser, der i denne sammenhæng er de mest interessante. Kapitlet om Germanien beskæftiger sig primært med mødet mellem romersk og germansk, det krigeriske såvel som det fredelige, der bl.a. bragte glas og bronzevarer nordpå til Danmark. »På Sydøstfyn« er en oversigt over fund og udgravninger i det guldrige Gudme-område og et forsøg på at tegne et totalbillede af jernalder-samfundet her. Det virker imidlertid, som om der er lidt rod i proportionerne, når afsnit om »Forfængelighed« og »Fritid« optræder side om side med afsnit om »Det økonomiske grundlag« og »Bebyggelse og politisk struktur«. Som før nævnt sluttes der af i Lundeborg med en grundig præsentation af udgravningerne og fundmaterialet, efterfulgt af en sammenfatning, hvori der navnlig lægges vægt på at udrede begrebet 'handel' i det forhistoriske samfund.

Forfatterne står hver især for et af de fire hovedkapitler og har måske arbejdet lidt for uafhængigt af hinanden, i hvert fald er bogen ikke helt fri for gentagelser. Men ellers er *Lundeborg – en handelsplads fra jernalderen* med sine mange velvalgte illustrationer et glimrende forsøg på at give en sammenhængende forklaring på et kompliceret arkæologisk fænomen.

Vibe Ødegaard

Jens Riise Kristensen: Havets Heste. Skibsbygning og sejlads i vikingetiden. Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck. 1994, 96 s., 228 kr.

Jens Riise Kristensen har på grundlag af mange års fascination af vikingernes skibsbygningskunst begået en fin lille bog om vikingernes skibsbygning og sejlads. Det er ikke hver dag, man ser en ny bog om dette smalle emne, så den bør mødes med interesse. Om den bør anmeldes i et fagtidsskrift er en anden sag; anmelderen føler sig som legemliggørelsen af den skrappe frøken med den spidse pen (håret stryges strammere sammen i knolden, og der rodes efter de uindfattede briller i tasken) – der måler en entusiastisk indsats med en firkantet målestok, som ikke i første omgang var tiltænkt denne brug.

Bogen giver sig ikke ud for at være en lærebog eller en bog for specialister, men hele dens udstyr og opbygning gør det oplagt at overveje den til undervisningsbrug i gymnasieskolen. Lad det dog være sagt med det samme: Som undervisningsbog mangler den præcision, og den kan ik-

ke alene opfylde det behov, der længe har været for et undervisningsmateriale om det nordiske skib.

Bogen er overskueligt opbygget med en fornuftig og følgerigtig inddeling i fem hovedkapitler: Vikingernes verden; Bygningen af skibet; Sejl og rig; Sejladsen; Livet ombord. Der er lagt et stort arbejde i at skabe en lettilgængelig og brugervenlig bog. Forfatteren har tegnet over hundrede illustrationer, som alle er forsynet med billedtekst, der findes en emneinddelt kommentar til illustrationerne, en illustreret ordforklaring, en emneinddelt litteraturliste og et omfattende indeks. Alt sammen en god hjælp for læseren og en egenskab, der tilfører bogen en værdi som opslagsbog.

Indledningsvis gennemgår forfatteren kort vikingeskibenes historiografi: Indtil fundet af de fem Skuldelev-skibe i Roskilde fjord i 1957-1962 havde man et ensidigt syn på vikingeskibene som krigs- og rejseskibe: *Knarren* (det store handelsskib) var en betydningsfuld skibstype i vikingetiden, men er blevet overset af eftertiden til fordel for de skibstyper, man har fundet i bådgravene. Jeg har valgt at råde bod på det forsømte ved netop at bruge *knarren* som eksempel i en beskrivelse af vikingetidens skibsbygning og sejlads (s. 8). Her overser forfatteren flot den store forskningsindsats, der er gjort siden fundet af Skuldelev-skibene. Den ensidige skildring af vikingeskibet, som han føler sig nødsaget til at gøre op med, er gennem de seneste årtier erstattet af en nuanceret forståelse og beskrivelse, der i høj grad giver de specialiserede handelsskibe en plads. Det er da også resultaterne af dette arbejde, forfatteren trækker på i sin bog.

At vælge et enkelt skib som gennemgående eksempel kan forenkle fremstillingen – men det er ikke nødvendigvis en god idé. Erkendelsen af, at vikingetidens skibe var meget forskellige og specialiserede til forskellige formål og farvande, kan ikke afspejles tvangsfrit, når man lægger sig fast på en enkelt skibstype som eksempel. Fremstillingen bliver let lige så ensidig som den opfattelse, forfatteren ønsker at gøre op med.

Grundlaget for beskrivelsen af vikingetidens skibsbygning og sejlads er de arkæologiske fundne skibsvrag, samtidige afbildninger af skibe samt skriftlige beretninger. Et relativt lille, men meget forskelligartet kildemateriale, som forfatteren ikke gør meget ud af. Læseren opnår ikke et overblik over det foreliggende materiale, dets problemer og muligheder. Herudover trækker forfatteren ofte på et sammenlignende, etnologisk materiale. Det er gennem de senere års arbejde med rekonstruktion af skibenes sejl og rig samt afprøvningen af skibenes sejlegenskaber blevet praksis at støtte sig til »den nordiske tradition«. Det er naturligvis ikke uden problemer – heller ikke i denne bog, hvor der springes mellem vikingetiden og traditionen (som vi ken-

der den fra forrige og begyndelsen af dette århundrede), så læseren i nogen grad mister orienteringen.

Især når det gælder formuleringen af problemstillinger og tidsangivelser, lider bogens tekst af mangel på præcision. For eksempel i afsnittet om isætning af indtømmer (s. 31): Som en krølle på halen bringes spørgsmålet om arbejdstegninger på banen. Det er bestemt relevant at oplyse læseren om, at vikingetidens skibsbyggere ikke brugte arbejdstegninger, og at dette ikke forhindrede fremstillingen af standardiserede skibe. Det virker mindre relevant at kæde disse betragtninger sammen med en anden stor problemstilling: Introduktionen af nye skibstyper i middelalderen – hvorfor holdt man op med at bygge vikingskibe? Der er næppe grund til at forestille sig, at det var fordi man ønskede en *masseproduktion af ens skibe*. Middelalderens skibe var formentlig lige så varierede i typer som deres forgængere.

Tilsvarende savnes præcision i tidsangivelserne. Der veksles ukritisk mellem begreberne oldtid og vikingetid, og der springes i perioderne. S. 27 omtales f.eks. fremgangs måden, når skibenes plankesider bygges: *I oldtiden blev skibets form modelleret frem... Stævnsmedene byggede efter øjemål... De gamle nordiske bådebyggere* (nu er vi altså i 1800-1900-tallet, men hvor mange læsere gætter dét?) *har undertiden kontrolleret bordenes hældning med et bådvatte... Efter middelalderen gik man over til...*

Forfatteren er begejstret for vikingskibe og for den bredbrandede havknar – men det lykkes ham ikke altid at forstå de dejlige damer på datidens præmisser. Det fører til konklusioner, der siger mere om nutidens oplevelse af skibene end om skibene selv. F.eks. s. 60, hvor han konkluderer på kapitlet om sejlads, at *Vikingskibene var velsejlende, men havde den ulempe, at de helst skulle betjenes af eksperter*. Det er en opfattelse, man ofte møder i dag, hvor råsejlet ikke længere er barnemad for optimistsejlere og hverdagskost i hver en havn. Den praktiske erfaring er sjælden, og de fleste er henvist til en mere teoretisk indfaldsvinkel. Når man har været gennem litteraturen om sug og træk og tryk, krængning og afdrift osv., må man se med ærefrygt på de få »eksperter«, der tør røre tovværket. Det var imidlertid ikke et problem for vikingerne, der gik ombord som vi i dag stiger på cyklen. (Hvem turde give sig i kast med en museumscykel på grundlag af et teoretisk studium af de fysiske love, der gør det muligt at holde balancen og bevæge sig fremad?).

Tegningerne er lige så væsentlige for bogen som teksten. Der er lagt et stort arbejde i dem, og det har været forfatterens idé at antyde et miljø omkring et almindeligt fragtskib. Forfatterens hensigt er prisværdig, og tegningerne er fine, detaljerede og illustrative. Om man kan lide stre-

gen, vil være en smagssag, ligesom det vil være op til den enkelte at opleve de små mus, frøer og andre smådyr som levendegørende eller som distraherende og uvedkommende.

Forfatteren har valgt en nordatlantisk/vestnorsk landskabstype som baggrund for sine miljøer. De dramatiske bjerge, klipper og skær virker grafisk godt – men lidt fremmede for en dansk læser. Valget hænger selvfølgelig sammen med brugen af det (formentlig) norskbyggede Skuldelev 1-skib som eksempel.

Miljøerne er befolkede af mennesker – påklædte mennesker. Forlæg for tøjet er samvittighedsfuldt søgt i det overleverede dragtmateriale. Søgeren har vist været indstillet på ekstrem vidvinkel: Der henvises bl.a. til et hætteslag fra 80 f.Kr. (s. 74), og i kommentaren til illustrationerne (s. 77) henvises til de dragter, der ses på et romersk relief. Her tænkes vel på Marcus-søjlen, som blev rejst i Rom i slutningen af 2. årh. e.Kr. Altså et forlæg, der i tid ligger lige så langt fra Skuldelev 1-skibet, som vor egen tid gør det. Derudover bruges bl.a. dragten fra Bjerringhøj, bedre kendt som Mammen-dragten, middelalderens spidspuldede sømandshatte og endelig færøske og norske fiskerdragter fra begyndelsen af dette århundrede. Den metodiske overvejelse er enkel: *Visse brugsting påvirkes overhovedet ikke af skiftende modeluner* (s. 74). Resultatet er en række tegninger, der i fri stil viser klædningsstykker fra Kristi fødsel til bedstefars tid (f.eks. fig. 105). Det skal indrømmes, at det er svært at klæde vikingetidens søfolk på – men det er nok en undervurdering af problemet at gribe til to årtusinders tilfældigt overleverede dragtstykker.

Tegningerne af skibene er generelt gode, og principtegningerne, der viser vendinger, vindforhold og skroget i søen, er ganske flotte. Det samme gælder de mange tegninger af tovværk, blokke og skibsdetaljer. Også her gælder det dog, at der i visse tilfælde trækkes mere på traditionen end på den arkæologiske dokumentation – f.eks. er der mig bekendt ikke fundet taklinger og beklædt tovværk fra vikingetiden (fig. 53 og 54). At det nok har været brugt, er en anden sag. På samme måde kendes vindespil (fig. 67) fra nordiske middelalderskibe, og de kan have været brugt i Norden tidligere, men den arkæologiske dokumentation mangler.

Værktøjet er godt repræsenteret i tegningerne. Blandt økserne savner jeg ganske vist bredbilen, der i Danmark betragtes som bådbyggerens værktøj par excellence, og som på Bayeux-tapetet fremstilles som bådbyggerens attribut. At den ikke er med her, skyldes forfatterens valg af det vestnorske miljø. Her arbejdede man i blødere træsorter, bl.a. fyr, som stillede andre krav til værktøjet end det hårde danske egetræ.

Alt i alt må man sige, at frøkenen med den spidse pen kan falde over en række småting, som vil springe det faglige øje i møde, og som vil være

et minus i undervisningssammenhæng. Men det er næppe ting, der vil genere den almindeligt interesserede læser. Bogen bærer præg af at være skrevet og tegnet af lyst. Det er ikke det store faglige overblik, der har båret arbejdet, men en ærlig interesse – og en stor begejstring for havknarren. Det, der har optaget forfatteren (og det er imponerende meget), er kommet med, det øvrige må læseren søge andre steder.

Bogens titel er måske lidt vildledende; med valget af Skuldelev 1-skibet som gennemgående eksempel bliver læseren ikke fortrolig med alle havets heste. Men – som når man sidder bag stolpen i cirkus og ikke kan overskue hele manegen – man bliver måske nysgerrig og får lyst til et glimt af de andre også. Skulle det ske, kan man tage til Roskilde eller slå op i bogens udmærkede litteraturliste.

Tinna Damgård-Sørensen

J. Myrdal & G. Bäärnhielm: Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakelberättelser. Skaraborg länsmuseum 1994. 197 s.

Christian Krötzl: Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.-15. Jahrhundert). Studia Historica 46. Societas Historica Finlandiae, Helsinki 1994. 393 s.

Interessen for hverdagens kulturhistorie i middelalderen er stor i disse år. Men hvordan finder man kilder til at belyse den, for det er vel næppe tilfredsstillende for en historiker blot at reproducere arkæologernes resultater og fund? Janken Myrdal, professor i agrarhistorie, har kastet sig over de mange svenske mirakelsamlinger fra senmiddelalderen for at afæske dem indsigt i hverdagens liv. Hans metode er den enkle at skære fortællingernes religiøse dimension bort for derefter at tage fortællingernes ramme og indhold for gode varer. Hvilke ulykkestilfælde berettes der om? Hvilket arbejde er omtalt? Hvad laver kvinder, hvad laver børn? Hvilke fester holdt man? Osv. Denne metode har tidligere været anvendt på især fransk og engelsk materiale af forskere som amerikaneren Ronald Finucane og englænderen Barbara Hanawalt, men det er, så vidt vides, første gang, det sker i Skandinavien.

Som titlen angiver, har Myrdal indskrænket sit synsfelt til mirakelberetningernes udsagn om kvinder, børn og fester. Det kan undre, hvorfor festerne er inddraget, for dels falder de emnemæssigt uden for de to første kategorier, dels er

det meget begrænset, hvad Myrdal formår at af-tvinge beretningerne herom. Det bliver til lidt fastelavn, markedskomsammen og øldrikning, sammenstillet med kirkens syn herpå, men det er for spredt og tyndt til at få blivende værdi.

Anderledes tyngde er der i afsnittene om kvinder og børn. Som læser føres man igennem kvinders ægteskabsindgåelse, deres alder på dette tidspunkt, fødsel og amning, børns ulykkestilfælde, kærlighed og arbejde i familien. P. Ariès' tolkning af middelalderens familieliv som koldt og uden følelser, hvor børnene i vidt omfang blev overladt til sig selv, er død og begravet, og Myrdal kan vise stor solidaritet og kærlighed mellem forældre og børn såvel som i ægteskabet.

Myrdals omgang med materialet er præget af både stringens og forsigtighed. For det første sættes de godt 650 mirakelberetninger op i overskuelige statistikker, og de inddeling, han anvender f.eks. i alder eller ulykkestyper, er de samme, som er blevet anvendt i udlandet. Hans resultater er derfor umiddelbart sammenlignelige med den udenlandske forskning. Fordelene er indlysende, og Myrdal inddrager gennem hele af-handlingen det europæiske perspektiv. For det andet er han meget vel klar over, hvor lidt vi alligevel ved om de enkelte hændelser i miraklerne. Flere beretninger viser f.eks., at kvinder havde frygt for at gå bryllupsnatten i møde, men Myrdal udleder ikke bastante årsagsforklaringer heraf, men opremser redeligt mulige forklaringer og finder i det hele taget en sådan frygt naturlig i et samfund, hvor overgangsriter spiller så stor en rolle. Inddætte freudianere eller kvindedesagsforkæmpere havde nok nået et andet resultat.

Denne forsigtighed i omgangen med kilderne betyder dog ikke, at Myrdal afholder sig fra at drage større konklusioner på baggrund af materialet. Han mener således at kunne spore en stigende alder for kvinderne, når de indgår ægteskab og føder børn, en ændring, der slår igennem i løbet af 1400-tallet. Han ser dette underbygget af O.J. Benedictows nordiske skeletundersøgelse fra 1993, og den logiske slutning bliver at se den på kontinentet fremsatte tese om et ændret ægteskabsmønster i løbet af 1400-tallet bekræftet af det skandinaviske materiale. Anmelderen finder, det er en dristig tolkning. Faktisk er det kun 28 mirakel-beretninger, der angiver kvinders fødealder, og det synes at være et vel ringe statistisk materiale til at bære en så bastant teori.

Derudover rejser det det mere principielle spørgsmål, hvorvidt man kan stole på mirakelberetningernes oplysninger om hverdagen. Myrdal diskuterer dette i et særskilt afsnit og påpeger de mønstre af forbilledmæssig art m.m., som kan ligge bag fortællingerne, og som kan svække pålideligheden af de angivne oplysninger. Sammenfattende er han dog ikke i tvivl om anvendeligheden. Det er der vel heller ikke grund til,

men når hele den religiøse dimension skæres bort, og fortællingerne reduceres til statistik, kræver det virkelig, at læseren har tillid til forskerens klare blik i den analysefase, der er gået forud, og det virker lidt urovækkende, at Myrdal ikke har frasorteret så meget som én mirakelberetning, fordi dens komposition lod ane, at stort set alt i den var fiktion.

De hidtil omtalte kulturhistoriske afsnit udgør nok bogens hovedafsnit, men er man mere interesseret i selve miraklerne, sluttet bogen af med et katalog over samtlige svenske mirakelberetninger og en nyoversættelse af Brynulfmiraklerne ved den latinkyndige Göran Bäärnhielm. Dette rummer tillige forklaringen på, at bogen er udgivet af Skaraborg länsmuseum, der således får det lokalhistoriske perspektiv dækket ved at få den gamle Skarabiskops vita på nutidssvensk.

Endelig burde Kerstin Holmstedts navn også have været nævnt på bogens titelblad. Hun har forsynet bogen med enkle, træsnitlignende illustrationer (skrapkartons-teknik), og hendes evne til at gå ind i fortællingerne og levendegøre episoder derfra er fremragende. Dertil kommer vignetter, store, udskaarne initialer og dekorerede billedrammer, alt i grove modsætninger af sort og hvidt. Således er bogen i layout, indhold og stil et vidnesbyrd om, at nye forskningsresultater godt kan gå hånd i hånd med en bred formidling til et historisk interesseret publikum.

Samme letfordøjethed kan man ikke hævde, præger Christian Krötzl's disputats om pilgrimme, mirakler og dagligdag, hvilket ikke er ment som nogen kritik, blot som en konstatering af, at genren nu en gang er tung. Forfatteren har imidlertid ikke gjort noget for at bøde på det; ikke en eneste illustration fra samtidens rige kunst er medtaget, kun en håndfuld tabeller og nogle temmelig utydelige kort, og tekstsiderne er så sammenpressede, at sidetallene er placeret på siden af siden. Undtagelsen er bogens omslag, som er yderst vellykket med teksten holdt i guld, svarende til det viste udsnit af en albertavle med guldbelægninger og en varm rød baggrund, hvortil omslagets dybe blå er fint afstemt. Af bogens formelle udstyr bør nævnes et par nyttige bilag med tabeller over samtlige fundne pilgrimstegn i Norden og over udstedte pilgrimspas. Litteraturlisten rummer kun et udvalg af den benyttede litteratur, hvorfor det kan være svært at få oplyst en notes forkortelser. Endelig er bogen forsynet med et nødtørftigt register, som ikke lever op til bogens øvrige standard, og man undrer sig over dets medtagelse.

Det er den første samlede afhandling om pilgrimsvæsenet i Skandinavien, der nu foreligger. Og den skal hilses varmt velkommen. Emnet har lidt under, at historikerne ikke har anset det for at være rigtig historie, og dets hidtidige behandling har hovedsagelig bestået af opsatser i de lokalhistoriske tidsskrifter. Inspirationen måtte

derfor komme udefra, og i dette tilfælde er det næsten sket i dobbelt forstand. For det første har Christian Krötzl, der er født i Schweiz og uddannet ved universitetet i Zürich under Ludwig Schmuigg, via sin finske moder haft en naturlig tilknytning til Skandinavien, og med sin ansættelse ved universitetet i Tammerfors må han nærmest betegnes som kosmopolit. For det andet er den omfangsrige, internationale litteratur om religiøsitet i senmiddelalderen det naturlige afsæt for ham til forståelsen og behandlingen af de skandinaviske forhold.

I denne litteratur vælger han klart sit ståsted. Krötzl afgrænser sig fra de fortolkninger, der som udgangspunkt opererer med en stærk polaritet mellem elite- og folkekultur. Det er for snævert og slører for andre overvejelser, hævder han. Derimod har han ikke opgivet mentalitetshistorien, om end han ikke bryder sig om den i den franske udgave, men foretrækker de revisioner, som nu afdøde F. Graus gav den i slutningen af 1980'erne. Krötzl postulerer da, at pilgrimsvæsenet og mirakeltroen var en naturlig del af dagligdagen og forestillingsverdenen i middelalderen, og da denne dagligdag ikke længere kan rekonstrueres, bliver hans formål i stedet at se på de ændringer, der indtræffer over tid, og de sociale bindinger og forskelle, der kan iagttages på området.

Med dette overordnede udgangspunkt tager Krötzl fat og begynder med André Vauchez: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age* fra 1981, som allerede da behandlede de skandinaviske helgener i sammenligning med de vesteuropæiske. En af Vauchez's mange iagttagelser var, at miraklerne i perioden 1200-1500 ikke længere var bundet til helgenens grav, men i stigende grad spredtes over lange afstande. Han forklarede dette med, at helgenbillederne blev stadig mere udbredte, og med dem fulgte miraklerne. Krötzl finder svaret utilstrækkeligt og sætter sig for at finde et mere tilfredsstillende svar, samtidig med at han får pilgrimsvæsenets og mirakeltroens plads i hverdagslivet beskrevet.

Når Krötzl vælger hele Skandinavien, skyldes det, at han opfatter området som en relativt harmonisk enhed pga. den politiske union fra 1397 og frem, ligesom kildemængden er overkommelig. Udprægede lokalkulter og alle helligkilderne vælger han dog at skære fra, da han ikke mener at besidde det fornødne geografiske kendskab, som en behandling ville kræve; specifikke forhold kan spille afgørende ind. Afgrænsningen er helt rimelig, for det hører i sig selv til sjældenhederne, at nogen tør behandle hele Skandinavien, og Krötzl fortjener ubetinget ros herfor. Middelalderen er traditionelt blevet set som arnestedet for den enkelte, nordiske nationalstat, og dette har, unionstiden til trods, skygget for at se Skandinavien som en enhed over for det øvrige Euro-

pa. Desuden kræver en samlet undersøgelse rent teknisk, at man skal kunne holde styr på flere landes kildeudgivelser, tidsskriftsystemer m.m., hvilket er sværere end som så. Krötzl har da heller ikke formået at skaffe sig et fuldstændigt overblik over den danske kildesituation. Adelsmanden Otto Ruds selvvalgte bodspilgrimsfærd til det Hellige Land efter en vistnok omfattende plyndring af Åbo Domkirke er således ikke med, ligesom adeliges rejsebeskrivelser fra det Hellige Land fra begyndelsen af 1500-tallet heller ikke er det. Det er dog småting i forhold til den kæmpeindsats, som Krötzl har gjort.

Herefter følger den egentlige undersøgelse, som består af et oversigtskapitel om skandinaviske helgener fra Knud den Hellige til Katharina af Vadstena med omtale af i alt 15 helgener. Dets funktion er samtidig at præsentere kildematerialet. Derefter kommer et mere udførligt kapitel om valfarter til hellige steder i udlandet og inden for Skandinavien ca. 1200-1500 med en god diskussion af de mange mulige motiver, som kan gives for at drage på pilgrimsfærd. Her kan Krötzl påvise en ændring væk fra de fjerne valfartsteder, Jerusalem, Rom og Santiago de Compostella, der dominerer i kildematerialet i højmiddelalderen, til nærmere beliggende, tyske hellige steder, der indtræffer i løbet af 1300-tallet. Sideløbende hermed sker der også en vækst i de interskandinaviske pilgrimsrejser. Dette skift har til følge, at også andre sociale lag end gejstlige og adelige får råd til at være pilgrimme.

Dernæst følger de egentlige hovedafsnit, nemlig en analyse af de nordiske mirakelsamlingers brug af de to hovedformer for pilgrimsfærd, Krötzl opererer med, nemlig taksigelsespilgrimsfærd (*Dankpilgerfahrt*) og pilgrimsrejser, hvor man ønsker at få Gud til ved en helgens grav at gribe undergående ind i ens liv (*Bittpilgerfahrt*). Denne sondring afspejler Krötzls problemstilling, idet bønspilgrimsfærd dækker over relikviebesøg ved helgenens grav, mens taksigelsespilgrimsfærd finder sted, efter at et mirakel er indtruffet, ofte i ens eget hjem, i forbindelse med, at man har afgivet et løfte om gaver eller pilgrimsfærd til en helgens grav. Her viser de skandinaviske mirakelsamlinger helt klart samme tendens som de europæiske; taksigelsespilgrimsfærden vinder frem og er mod slutningen af middelalderen langt den almindeligste.

Det er i disse afsnit, Krötzls nye landvinninger sker. Ved at have det samme udgangspunkt som Myrdal, at mirakelsamlingerne står til troende og taler sandt også om folkets religiøse følelser og holdninger, kommer Krötzl pludselig meget tæt på religionen i hverdagen i middelalderen. Og ved at bruge statistiske optællinger, som Ludwig Schmutge og den franske hagiografiske forsker Pierre-André Sigal har gjort det, kan han dokumentere en masse vedrørende denne hverdag, bl.a. at folk hyppigst var villige til at rejse

en 40-70 km. for at komme til en helgengrav, enkelte dog helt op til 600 km. Disse tal gælder naturligvis den lokale pilgrimsfærd. Dertil kommer et væld af detaljer om helgenkult, mirakler og pilgrimsfærd, tilføjet alle de kulturhistoriske islæt, som kan levendegøre kulten, og som kun en kender kan viderebringe. Man får således at vide, at bodspilgrimme langt op i middelalderen bar tunge jernringe om armene, at skandinaverne til forskel fra mellemeuropæerne ofte kastede lod om, hvilken helgen man skulle opsøge – nærmest en hedensk praksis – og at sommeren og dens helgenfester med Johannes Døberen og den hellige Laurentius i spidsen især kaldte pilgrimmene frem i Skandinavien.

Der er dog en vis tendens til at betragte religionen for isoleret. Efter lange passager med tekstnære betragtninger over de ganske vist omfattende mirakelsamlinger havde det været rart at blive hævet op over stoffet og få forfatterens syn på religionens rolle, samfundsmæssigt set. Det gør Krötzl kun i ringe grad, og hvis det sker, da næsten altid kun på det individuelle plan. Måske mener Krötzl, at materialet taler for sig selv, og at de nødvendige betragtninger herom har været anført i indledningen, men formidlingsmæssigt set kræver det meget af læseren.

Samme forsigtighed eller jordbundethed gør sig også gældende i behandlingen af spørgsmålet om, hvorfor pilgrimsfærden udvikler sig i løbet af middelalderen. Krötzl har gemt sine overvejelser om dette til bogens forholdsvis korte, konkluderende afsnit, der egentlig mest har karakter af at være en opsamling. Pavemagtens højere krav til kanonisering af en helgen betød, at også miraklerne skulle kunne mere. Samtidig kunne kirken på valfartstederne bedre kontrollere taksigelsespilgrimme, planlægge kulten til bestemte dage, og så var man fri for bønspilgrimmenes ofte ekstatiske overnatninger ved graven i forventning om mirakler. Vauchez's forklaring, at spredningen af helgenbilleder over afstand havde betydning for miraklerne, afvises på bogens sidste halv side med ordene, at mirakelsamlingerne ikke nævner noget om sådanne billeder. Men det kunne andre kilder jo gøre, og ansatserne til en sådan undersøgelse gør Krötzl ikke. Desuden kan man mene, at Krötzl hæmmes af sin egen afgrænsning fra diskussionen om elite- og folkekultur, for en af Vauchez's påpegninger i samme bog er, at presset fra lægfolket, altså fra neden, var så stærkt, at kirken ikke kunne kontrollere helgenkulten. I det lys kan man også se spredningen af miraklerne væk fra relikvierne ud i dagligdagen, en dagligdag hvor menneskene vel kunne have brug for undere. Dette perspektiv forholder Krötzl sig imidlertid ikke til.

Disse indvendinger skal dog ikke skjule, at der er tale om en væsentlig bog, og den vil være det naturlige afsæt for fremtidig forskning på området. En sådan vil nok kunne se andre naturlige

opdelinger i mirakelsamlingerne end i bøns- og taksigelsesvalfarter, men det vigtigste er i første omgang at se nogen bruge de danske mirakelsamlinger, for siden Gertz udgav dem i 1908-1912 har de henligget i en tornerosesøvn. At prinsen, der bragte liv i dem igen, skulle komme fra Schweiz, bruge det tyske sprog til at gøre det og derved gøre dem tilgængelige for et alment europæisk publikum, hører til historiens underfundighed.

Det turde i hvert fald være vist med Myrdals og Krötzls publikationer, at mirakelsamlingerne kan bruges til at få indsigt i den middelalderlige hverdag, hvad enten man nu er interesseret i familien eller i helgenkultens forbindelse med pilgrimsfærden. Udforskningen er først lige begyndt, og nu afventes med spænding det første danske bidrag.

Lars Bisgaard

Gunner Lind: Hæren og magten i Danmark 1614-1662. Odense Universitetsforlag 1994. 300 kr.

Det er måske for mange historisk interesserede umiddelbart en ret så overraskende kendsgerning, at kimen til en egentlig dansk hær blev lagt så sent som for mindre end 400 år siden. Den spæde start var en serie kongebreve af 17. november 1614, hvorved der oprettedes nogle fodfolksregimenter *stedse og al tid at holdes her udi riget*. Det principielle brud med det gamle militærsystem lå i, at man nu fik oprettet permanente institutioner med et korps af faste, lønnede befalingsmænd og med et defineret antal soldater, og hvor hver enkelt militærperson kendte sin plads. Herved skabtes en helt ny militær identitet i landet, men det tog et halvt århundrede at omsætte de nye principper til en egentlig, permanent og professionel moderne statshær med forbillede i blandt andet Sverige. Om dette halve århundrede handler Gunner Linds disputats på godt og vel 500 sider.

Den bygger, som en disputats naturligtvis bør og skal, på et meget omfattende kildestudium, og forfatteren har i tidens ånd indlagt det hele i en database – således har han blandt andet kortlagt ikke færre end godt 4.000 officerers og kommissærers levnedsløb mellem 1614 og 1662. Dette enorme materiale udnyttes især i bogens tredje kapitel: Den militære stand, der alt i alt forekommer som det vigtigste og mest interessante afsnit i denne grundige afhandling. Linds enorme detailkendskab til disse mange officerspersoner er virkelig imponerende og det afgørende nye i den danske militærhistoriske forskning. De mange persondata er samlet og anskueliggjort i adskillige søjlediagrammer og andre grafiske

fremstillinger, så man periode for periode kan følge udviklingen inden for officersstanden – hvor mange var af født dansk adel, af indenlandsk ikke-adel, hvor mange var udlændinge, holstenere, hvor mange var hvervede, hvor mange tilhørte rostjenesten, hvem og hvor mange opnåede dansk adelsstand, og så videre. Med over 4.000 personer i denne database siger det sig selv, at de statistiske udregninger bliver meget nøjagtige, og denne disputats' største fortjeneste er netop også, at den er et stykke solid grundforskning, som vil kunne udnyttes af kommende generationer af historikere, der så ikke behøver at bruge år på at fremskaffe disse nødvendige, basale arkivoplysninger.

For det er på mange måder en meget teknisk afhandling. Den handler om forholdet mellem hæren og magten i Danmark, Norge og Hertugdømmerne. Den handler om, hvordan den danske hær igennem et halvt århundrede militariseredes mere og mere, således at den fremstod som en institution i landet på lige fod med hoffet, kirken og flåden, og den handler ikke mindst om, hvordan der i adelsvældets sidste årtier opstod en ny og stærk elite i Danmark, en ny stand i samfundets top, nemlig officersstanden, der var meget bredere sammensat end den gamle elitestand adelen, og hvortil adgangen ikke længere var fødsel og gods, men fuldt så meget erfaring, dygtighed, mod og lederevner. Som det udtrykkes i en håndbog fra 1644-1646 for uerfarne officerer: Ingen bliver kaldt oberst på grund af sin slægt og sin stand, men erhverver navnet på grund af sin dygtighed!

Denne disputats' virkelig store force ligger i beskrivelsen af den danske adelsstands militære krise i 1600-årenes første halvdel, men også af adelens forbløffende evne til at omstille sig til den nye tingenes tilstand. Oprettelsen af Sorø Akademi i 1623 var et forsøg på at højne den danske adelsstands militære kunnen, at professionalisere den danske værnestand. Tidligere havde kun ganske få adelsmænd skaffet sig en professionel militær uddannelse i udlandet. I Danmark var der ingen militære karrieremuligheder i de lange fredsperioder. Det blev der imidlertid rådet bod på med udbygningen af en stående hær i Danmark. Officerslønnen var ganske god, og for mindre herremænd blev officerskarrieren nu en absolut udmærket levevej i takt med samfundets militarisering. Mange udlændinge kom også til Danmark som officerer og blev på forbløffende kort tid optaget i adelsstanden ved ægteskab eller ved naturalisering. 1630-1660 har rekord i adling af udenlandske og indenlandske officerer.

Gunner Lind bruger heldigvis også megen plads på at forklare de mange problemer, der umiddelbart kunne ligge i den danske adels gradvise militarisering, for eksempel det store problem, der opstod, da indfødt dansk adel skulle

indordne sig under og modtage ordrer fra ikke-adelige, overordnede oberster eller majorer (akkurat som det senere var et stort problem for hvide officerer i den amerikanske hær at modtage ordrer fra sorte befalingsmænd). Denne ydmygelse varede det et par årtier for den gamle danske adel at sluge, men i de to årtier op mod enevældens indførelse i 1660 gik det mere og mere i retning af, at en militær karriere og militær rang udelukkende opnåedes gennem erfaring og dygtighed, ikke gennem nedarvede privilegier. Derved bliver udviklingen i officersstanden en vældig fin parallel til udviklingen i det politiske magtsystem i øvrigt.

Faktisk var det enevældige princip gennemført i hærens ledelse og i hærens officerskorps, endnu før enevælden blev en politisk realitet i 1660. Det er Linds tese, at netop den nye, moderne, professionelle danske hær i 1660 spillede en meget større direkte rolle i statskuppet, end den tidligere forskning har villet anerkende. Det afgørende skel ligger allerede i 1658. Fra da af havde kongen den direkte magt over hæren. Rigsmarsken Anders Bille var død. Højadelen manøvreredes ud af de vigtige kommissærstillinger, der var så vigtige for det gamle rigsråds kontrol med militæret (akkurat som kommissærerne var det i Stalins hær). Kongens kup i 1660 var den store prøve på, hvor officerernes hjerte lå. De var blevet en ny, magtfuld elitestand, som altså valgte at adlyde kongen. De viste sig kort sagt at være villige redskaber for det nye system, såvel under som efter statskuppet. Linds tese forekommer aldeles rimelig. I mange år har forskningen koncentreret sig om at se de direkte sammenhænge mellem udviklingen af den såkaldte skattestat og enevældens indførelse. Bureaukratiet, skatterne og hæren voksede overalt i Europa, men den loyalitet, som den enevældige kupmager nødvendigvis måtte have fra den nye samfundselite, officerskorps, gav sandsynligvis hæren og udviklingen i det militære apparat i almindelighed en langt større og mere direkte rolle i systemskiftet 1660. Adelen gik kun med til den nye samfundsorden under trusler om militær magtanvendelse, og netop krigen 1658 til 1660 havde aldeles udmanøvreret den indenlandske, danske adels indflydelse i hæren.

Gunner Linds disputats er opbygget omkring tre hovedkapitler, først en grundig gennemgang af selve hærens historie, dernæst en grundig og særdeles glimrende gennemgang af officersstandens udvikling og til slut en redegørelse for og analyse af hærens ledelse. Hvert af hovedkapitlerne er opdelt kronologisk i mindre afsnit – 1550-1614, 1615-1624, 1625-1629, 1630-1643, 1645-1657, 1657-1660 og 1660-1662 – hvilket faktisk giver en lang række gentagelser og unødvendige overlappinger de tre hovedkapitler imellem. Dispositionen virker stiv og formalistisk. Adskillige af de kronologiske afsnit ender med den kon-

klusion, at der i virkeligheden ikke var sket noget af betydning i forhold til perioden før, så det havde været meget bedre at samle nogle af afsnittene inden for bredere kronologiske rammer.

Det skal nævnes som et meget stort plus, at forfatteren hyppigt laver opsamlende konklusioner, så de mange detailoplysninger og de mange tørre tal og data med jævne mellemrum samles i mere perspektiverende konklusioner. Men det er den kronologiske 'salamiteknik', forfatteren ynder, og den gør det ofte svært at følge, hvor han vil hen med de mange detaljer og statistiske data.

Gudskelov giver netop de mange delkonklusioner en vis overordnet orden i den særdeles stofmættede tekst. Det skal også nævnes, at det glimrende kapitel om officersstandens udvikling i ret høj grad er krydret med citater fra breve, erindringer og andre skriftlige kilder, som tidens militære personer har afsat, naturligvis især adelige, der i denne epriode var særdeles godt uddannede. Gunner Lind bygger i dette kapitel mange fine personkarakteristikker op af såvel danske som udenlandske officerer på baggrund af deres egne skrifter. Især falder den holstenske adelsmand Ditlev Ahlefeldts erindringer i øjnene som en virkelig god kilde til den gamle adels problemer i 1640'erne med at leve op til tidens nye, skrappe krav til professionel militær erfaring. Interessant er også ritmester Biermanns retssag fra 1661, der tydeligt viser, at officererne nu udgør en egentlig elitestand, der dækker over og beskytter hinanden over for det omgivende civile samfund. De mange fine kildecitater er på forfriskende måde med til at bløde de mange statistiske data op og skabe en ikke blot lærd, men tillige læseværdig tekst. Dette følges desværre ikke op i bogens øvrige hovedkapitler. Alligevel rækker denne lærde bog langt ud over det rent militære, idet Gunner Lind hele tiden søger at indplacere den militære udvikling i det almene politisk-sociale system, og den er især en fantastisk vigtig analyse af det gamle adelsvældes storhed og fald. Derved bliver den en meget vigtig brik i beskrivelsen af en af de vigtigste perioder i Danmarks-historien, adelsvældets sidste store periode, men altså også dets undergang og skabelsen af en helt ny magtelite i landet, og så netop set fra militærets synsvinkel. Det er en vigtig bog, Gunner Lind har skrevet, selv om den næppe får nogen stor udbredelse. Det er ikke nogen let tilgængelig bog, men det behøver en disputats jo da heller ikke nødvendigvis at være. Mange historikere vil i fremtiden kunne bruge Gunner Linds grundforskningsresultater, og derved komme gåden om statsomvæltningen i 1660 endnu nogle skridt nærmere. Mange af billederne i bogen er ganske velvalgte og hænger godt sammen med teksten, men hvorfor må vi ikke få at vide, hvorfra de stammer, eller hvor originalerne befinder sig?

Hans Bjørn

Karl-Erik Frandsen: Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet. Skipershoved 1994. 156 s., 188 kr.

Som følge af, at produktionen af og handelen med okser stagnerede i 1800-tallet, har dette emne – som Karl-Erik Frandsen påpeger i indledningen – ikke haft historikernes bevågenhed i samme grad som især kolonihandelen, men også handelen med korn. Dette er ikke helt rimeligt, thi der kan næppe herske tvivl om, at tilførslerne af okser lige så vel som korntilførslerne har udgjort en vigtig forudsætning for Vesteuropas befolkningsmæssige og økonomiske vækst i 1500- og 1600-tallet, og såvel international som hjemlig forskning i 1960'erne og 1970'erne har da også afsløret et velorganiseret net, hvor okser i store mængder overførtes fra periferiområderne, herunder Danmark, til de vesteuropæiske centre. Siden da er oksehandelsforskningen stagneret noget, og det er derfor yderst velkomment, at dette centrale emne tages under behandling af Karl-Erik Frandsen, hvis bog om dansk studeproduktion og -eksport især er koncentreret om de økonomisk vanskelige tider i 1600-tallets midte og er baseret dels på den foreliggende forskning, dels på nye edb-analyser af større datamængder fra forskellige kildegrupper.

Fremstillingens første kapitel giver en kort oversigt over den europæiske studehandels udvikling i 1500- og 1600-tallet, hvor okser i stort tal travede fra produktionsstederne i udkantsområderne Polen, Ukraine og Ungarn til byerne i Vesteuropa. Et tilsvarende mønster med overførsler fra periferi til de økonomiske centre fandtes i Sverige, hvor skovegnene i Syd- og Mellemsverige leverede stude til Bergslagen og siden, i 1600-tallet, til den voksende Stockholm by, ligesom også produktions- og handelsstrukturen på de britiske øer svarede til det kontinentale mønster, idet Skotland, Wales og Irland forsynede de engelske vækstområder, specielt London, med okser.

Efter denne europæiske baggrund vender forfatteren sig til forholdene i Danmark. I kapitel 2 følges tyrekalvene fra fødsel til de 6-7 år senere endte i slagtehusene i de nordtyske og nederlandske byer. Den af Poul Enemark dokumenterede fundamentale omlægning af okseeksporten i 1500-tallets første årtier fra efterårseksport af sommergræssede græsoksne til forårseksport af staldfedede staldøksne til højere priser fremhæves, om end det måske nok kunne have været præciseret tydeligere, at det ikke alene var staldfedningen, der forårsagede de højere priser på okser (de tabte jo en del af vægten igen under transporten), men nok så meget opkøbernes muligheder for ved sommerfedning i marsken (som da også nævnes) af de danske halvfabrikata at

producere et virkeligt kvalitetsprodukt, som kunne afsættes til toppriser. Men gevinst var der ved dette ændrede afsætningsmønster, som imidlertid krævede en væsentlig omlægning af produktionen, hvor opstaldningen blev det centrale element, som adel og krone derfor på forskellig vis søgte at monopolisere. Adelen benyttede sin magt til i videst muligt omfang at sikre sig retten til engområder til græsning og forsyning med hø til vinterfodringen, og for at sikre forsyningen med græsoksne til staldfedningen pålagdes mange bønder de nye afgifter fodernød (pligten til at opdrætte og levere unge stude til godsejeren) eller foderokse/staldokse (den sidste staldfodring før eksport) – sidstnævnte afgift dog kun i visse egne af landet (kort s. 28-29), mens staldfedningen i andre egne altså udelukkende må være foregået på hovedgårdene.

Et andet hovedmiddel til at søge adelens (og kronens) monopol sikret var lovgivningen, hvor aktiviteten steg i takt med den stigende okseproduktion og -handel. Forfatteren gennemgår omhyggeligt de mange forordninger og administrative bestemmelser, der alle tog sigte på at hindre konkurrence fra andre samfundsgupper og udlændinge ved forbud mod borgeres opkøb af græsoksne hos bønderne og disses eksport af staldøksne, men som samtidig viser adelens kapitalmangel og deraf følgende vanskeligheder ved at finansiere opkøb og staldfedning af græsoksne fra 1620'erne, hvorfor det ved forordninger 1622 og 1623 blev tilladt borgere at opkøbe og stalde på kronens og adelens gårde mod betaling af »fodergæld« eller eventuelt direkte forpagtning af adelige hovedgårde – krone og adel fik som foderværter for borgerne staldene fyldt op og foderet fortæret, ligesom staldningsrisikoen i økonomisk vanskelige tider blev væltet over på de mere kapitalstærke borgere.

I kapitel 3 analyseres okseproduktionen på fire danske hovedgårde: Vallø, Herlufsholm, Skinnerup/Ulriksholm og Gjesingholm/Løvenholm, hvor strukturen på de tre første udviser visse fællestræk. Opkøbet af græsoksne foregik i vidt omfang hos godsets egne fæstere, der dog ikke altid har kunnet levere det nødvendige antal, så man undertiden måtte uden for godset for at skaffe græsoksne, fx måtte Vallø-fogden i 1625 til Skåne for at købe 48 græsoksne. Bønderne har formået at sikre sig en god pris på græsoksnene, som efter staldfedningen solgtes til en eller flere opkøbere (dog måtte studene nogle år gemmes til det følgende år). Opkøberne var indtil 1640'erne især danske købmænd, der dog efter Torstenssonfejden afløstes af tyske købmænd, hvad udviklingen på Skinnerup/Ulriksholm tydeligt illustrerer (s. 58). Beregningerne af fortjenesten ved studeproduktionen viser store udsving, enkelte år gav direkte tab, hyppigst på Herlufsholm, der dog som påpeget af forfatteren ikke er helt sammenlignelig med de to andre godser, idet ikke

solgte okser blot indgik i skolens forsyninger. I modsætning til disse østdanske godser fungerede Gjesingholm/Løvenholm, der ejedes af hertugdømmernes statholder Christian Rantzau, i vid udstrækning som fodervært for Randersborgeres eller holstenske og hollandske købmænds græsøksne, og de stude, som Rantzau selv havde ladet opkøbe og fede på hovedgården, blev normalt ikke solgt til mellemhandlere, men af føgden via bl.a. Rantzaus holstenske gods drevet til Wedemarkedet – måske var hensigten med studeproduktionen på Gjesingholm at overføre kapital til hovedsædet Breitenburg, hvilket kunne forklare det af Fussing beregnede lave afkast af Gjesingholm. Det bør måske bemærkes, at ingen af de fire hovedgårde var en typisk dansk, adelig hovedgård, men om det har betydning for resultaternes repræsentativitet, kan det være vanskeligt umiddelbart at vurdere.

Da adelen øjensynlig har været bekymret for, at købmændene skulle søge at omgå 1623-forordningens bestemmelser om deres ret til at stalde på kronens og adelens gårde, udstedtes 1639 en forordning, ifølge hvilken den adelige godsejer (evt. dennes foged med to »dannemænd«) eller, på krongodset, lensmanden skulle udstede en attest til fremvisning ved toldstederne, indeholdende oplysninger om, hvor og hvornår okserne havde været opstaldet, hvem ejeren var (godsejeren eller en købmand) etc. – en bestemmelse, som 1641 suppleredes med et årligt eftersyn af staldene i november måned med angivelse af, hvor mange dyr hver enkelt havde staldet; dette kunne siden sammenholdes med toldsedlerne. Disse regler har afsat et omfattende og detaljeret materiale 1640-1655 (med enkelte lakuner) fra toldstedet i Assens, på grundlag af hvilket forfatteren foretager en grundig analyse af produktionen og af handelen med stude, eksporteret via Assens, som årligt lå på ca. 6.000 stk.

Kapitel 4 om okseproduktionen viser ikke overraskende, at langt hovedparten af de via Assens eksporterede stude var opstaldet på Fyn, nemlig godt 70%, mens Sjælland og Skåne tegnede sig for de resterende, med de fleste (ca. 20%) fra Sjælland, men – som det påpeges – må der i disse to landsdele have været en større produktion, som blot er blevet udført ad andre veje. På Fyn spillede købstadsborgere en ikke helt ubetydelig rolle i produktionen med godt 2.100 stude i hele perioden, hvoraf Assens- og Odenseborgere tegnede sig for de 1.400 med Assens som den førende af de to købstæder (de ca. 750 stude fra Odense s. 69 må vel være fejl for 550, jfr. tabellen s. 67). Men langt hovedparten af de fra Fyn eksporterede 44.515 okser, der er registreret i det bevarede materiale, var blevet staldfedet på de fynske godser med Jørgen Brahe (godt 2.900 stk.), Anders Bille (godt 2.000 stk.) og brødrene Frands og Kaj Lykke (ca. 2.000 stk.) som de største leverandører, mens det største enkeltgods var

Jørgen Brahes Brahesborg (1.453 stk.), tæt fulgt af Mogens Sehesteds Mullerup (1.268 stk.). På en hel del især mindre hovedgårde var opstaldningen overdraget til forvaltere, forpagtere eller fogder, men hverken disse eller de ovennævnte borgere udgjorde nogen alvorlig konkurrence til den adelige produktion, der var altdominerende på Fyn. Skønt krongodset i 1662 udgjorde 21% af øens hartkorn, stod lenene kun for ca. 10% af det samlede antal eksporterede stude. Omvendt forholdt det sig på Sjælland, hvor lenslottene – med Kalundborg som langt den største leverandør – spillede hovedrollen i opstaldningen, vel at mærke for den del af den sjællandske okseproduktion, som udførtes over Assens. I modsætning til Fyn spillede de sjællandske købmænd eller andre borgere ingen rolle, mens den sjællandske (og skånske) adels stude, der eksporteredes via Assens, hovedsagelig kom fra hovedgårde med en ret beskeden produktion.

Dernæst analyseres Assensmaterialet i kapitel 5 med henblik på handelen. En undersøgelse af drivningstiderne afslører et velorganiseret system, hvor de fynske okser var maksimalt fem dage om at nå til Assens, ligesom transporterne fra det østlige Skåne kun var 18-23 dage undervejs; samme effektivitet prægede toldbehandlingen/overførslen i Assens, hvor der adskillige dage (også søn- og helligdage) indførtes omkring 800 okser i toldbogen. Materialet tillader også en bestemmelse af studekøbmændenes hjemsted og deres foretrukne leverandører (krone eller adel). Blandt de danske studehandlere dominerede de københavnske købmænd, især Steffen Rodes arvinger, der med godt 6.000 stude i perioden 1640-1655 (hvoraf mere end halvdelen opkøbt på Sjælland, især hos kronen) eksporterede mere end dobbelt så mange over Assens som de øvrige københavnske købmænd tilsammen. På Fyn dominerede købmændene fra Assens og især Odense helt billedet med sammenlagt knap 75% af de stude, der eksporteredes af fynske købmænd, blandt hvilke rådmænd Jørgen Bang fra Assens (22%) og Odensekøbmanden Knud Knudsen (25%) var de absolut mest fremtrædende (således fig. 44 s. 93, men hvorfor er de fynske købmænds samlede eksport her i alt 5.220 stude, mens fig. 42 s. 87 angiver 6.381 stk.? Er der tale om et kiks, og hvilket tal er i givet fald rigtigt, eller er der en forskel i opgørelsesmåde, som ikke umiddelbart fremgår?). Langt størsteparten af eksporten over Assens blev dog perioden igennem forestået af tyske købmænd, mens hollandske købmænd ikke spillede nogen væsentlig rolle i studeeksporten fra Østdanmark; de tyske købmænd kom fortrinsvis fra Bremen, Stade og Slesvig, blandt hvilke de slesvigske udgjorde den største enkeltgruppe, men de var til gengæld i modsætning til de øvrige områder med en enkelt undtagelse, studematadoren Otte Hey, alle ganske små, med en del bondekøbmænd iblandt. Og

den tyske indflydelse var stærkt stigende i perioden, idet danske købmænds andel af eksporten over Assens faldt fra ca. 50% i 1640 til kun 15% i 1650 (!), mens købmænd fra især Bremen og Stade satte sig på en stadig større andel.

Et tilsvarende materiale findes desværre ikke fra de øvrige, store toldsteder. Fra Ribe findes derimod en række havnekæmnerregnskaber, som tillader et indblik i den søværts studeeksport fra Ribe 1595-1660, samt for et enkelt år, som bilag til lensregnskabet 1641, en protokol over alle okser fortoldet i Ribe (jfr. hertil Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe*). Bearbejdelsen af dette materiale i kapitel 6 viser for begge kildegrupper Ribekøbmændenes klare dominans. De okser, Ribekøbmændene eksporterede i 1641, havde været opstaldet langs Vestkysten, hvor de blev opkøbt hos såvel adel som bønder, hvilket sidste var et særligt, hævdvundet privilegium for Ribes borgere, som de formåede at fastholde under 1600-tallets lovgivning. Ved siden af Ribekøbmændene havde også Vardes købmænd stor betydning for okseeksporten over Ribe 1641, mens købmændene fra den store studehandelsby Ålborg kun tegnede sig for en forholdsvis beskedne andel fra Vendsyssel og Himmerland; men Ålborgkøbmændene har dette år primært udført stude via Kolding – i 1650 blev knap 50% af studeeksporten via Ribe varetaget af købmændene fra Ålborg (s. 111 og 127). Der var i øvrigt i 1641 den markante forskel mellem studekøbmændene fra de to byer, at mens langt hovedparten (79%) af Ålborgkøbmændenes stude var opstaldet af købmændene selv, der altså benyttede hovedgårdene som foderværter, gjaldt dette kun en forsvindende del (4%) af de stude, som Ribekøbmændene eksporterede via Ribe.

Man må dele forfatterens beklagelse af, at der ikke findes tilsvarende detaljeret materiale som i Assens fra de øvrige store toldsteder (for 1600-tallets største toldsted i Kolding findes intet), men takket være betalingen af transitold ved de sydlige toldsteder indtil Rendsburg kan oksetransporterne fra Assens følges videre sydpå og sættes i relation til den samlede jyske okseeksport, hvilket er emnet for det afsluttende kapitel 7, hvor oplysninger fra Haderslev og Gottorp analyseres for et enkelt år, nemlig 1650. Gottorp-materialet viser tydeligt, at hovedparten (41%) blev eksporteret via Kolding, svarende til eksporten over Assens og Ribe tilsammen, og at købmænd fra de østjyske købstæder Kolding, Vejle, Horsens og Århus stod for ca. en tredjedel af eksporten over Kolding, hvor også udenlandske købmænd var stærkt repræsenteret (41%), primært hollændere (28%). Oplysningerne fra toldstedet i Haderslev, hvor Assensstudene mødtes med flokkene fra Kolding, er interessante i sammenligning med Assensmaterialet; den overvægt af tyske købmænd fra Bremen og Stade, som fandtes i Assens, genfindes slet ikke i Haderslev-

materialet, hvor de jyske købmænd var klart dominerende, efterfulgt af slesvigske og hollandske studehandlere. Bremen- og Stadekøbmændene har åbenbart koncentreret deres studeopkøb i Østdanmark.

Efter den store blomstring i det sidste par årtier før 30-årskrigen faldt okseeksporten til et væsentligt lavere niveau efter Kejserkrigen, hvilket dog – som forfatteren påpeger i konklusionen – ikke var nogen stor ulykke, idet den store okseproduktion fra midten af 1500-tallet og frem må have bevirket en kraftig overudnyttelse af de danske græsningsressourcer. Tilbagegangen ramte især den østdanske produktion på Øerne (Skåne fortsatte nogenlunde uændret), hvorfra eksporten næsten synes ophørt efter 1660, så studeeksporten blev et rent jysk anliggende. I almindelighed har man vel forbundet dansk okseproduktion og -eksport med jysk landbrug, men Karl-Erik Frandsen har med denne bearbejdelse af et omfattende arkivmateriale dokumenteret, at der også i det østlige Danmark var en ganske stor produktion af og en velorganiseret handel med stude i første halvdel af 1600-tallet. Bogen, der er forsynet med engelsk resumé og navnerogister, indeholder mange interessante oplysninger om de enkelte producenter og købmænd og rummer i sagens natur en mængde tal, hvis overskuelighed sikres ved gode tabeller og især mange illustrative diagrammer.

Jens Villiam Jensen

Jens Vellev: Bruunshaab gamle Papfabrik. Viborg 1994. 72 s., 99,50 kr.

Pap eller papproduktion er langtfra hovedsagen i Jens Vellevs bog om Bruunshaab gamle Papfabrik, og på den måde kan titlen virke en smule misvisende. Kun omkring halvdelen af bogen handler om tiden med papfabrikation på den gamle industrivirksomhed. Til gengæld er ordet *gamle* dækkende for bogens behandling af papfabrikkens historie, for Jens Vellev gennemgår kronologisk bygningernes historie fra middelalderens kornmølle til nutidens arbejdende fabriksmuseum. En stor del af historien er allerede skrevet andre steder, men Vellevs fortjeneste består i, at den nu er samlet i én bog.

Desværre bliver fremstillingen aldrig helstøbt. Den præges i overdreven grad af alenlange kildecitater, som får lov at styre udviklingen i bogen. Et enkelt eksempel: Vellev beskriver de problemer, som fabrikant Bruun – der i 1821 ombyggede den middelalderlige Aale Mølle til klædefabrik – havde med at skaffe arbejdskraft til fabrikken. De lokale bønderkarle var ikke sindet til fabriksarbejde, og derfor forsøgte Bruun sig med at importere preussiske arbejdere. Det gik

heller ikke, og afsnittet afsluttes således på side 20: *I 1848 var ingen af de tyske familier tilbage, de kunne ikke klare den drastiske omstilling.* Herefter vil den interesserede læser vente et svar på, hvordan Bruun så klarede problemet med arbejdskraften. Men nej, det forbliver en hemmelighed. Derimod fortsætter historien således: *I 1896 oprettede en række danske brandforsikringselskaber 'Dansk Tarifforening'.....*, hvorefter der følger en halv sides præsentation af denne velkendte, industrihistoriske kildegruppe.

Skuffelsen over den udeblevne forklaring på arbejdskraftproblemet glider over i undren over, hvorfor Tarifforeningens inspektionsberetninger skal præsenteres så indgående. Men den undren tilsidesættes allerede på de følgende tre sider, der er fyldt med ordrette kildeafskrifter af de beretninger, Tarifforeningens inspektører lavede på klædefabrikken i 1902 og 1910.

Vel er materialet fra Tarifforeningen yderst velegnet til industrihistorie. Inspektørernes minutøse gennemgang af fabriksanlæggene giver et fantastisk indblik i produktionen og dens tilrettelæggelse. Men materialet kan ikke stå alene, når det drejer sig om at beskrive produktionsgangen. Inspektørerne interesserede sig jo i sagens natur kun for den brandfare, der kunne tænkes at findes i fabrikken, og meget er derfor holdt uden for beskrivelsen. Ideelt set kan beskrivelsen suppleres med andre kilder, men tiden sætter naturligvis sine grænser for, hvor mange kildestudier forfatteren kan lave.

Til gengæld kunne læseren vel forvente en bearbejdning af beretningerne, hvor forfatteren sondrede mellem væsentligt og uvæsentligt i de omfattende inspektør-skriverier. Hvorfor skal læseren have at vide, at inspektør Tyekjær i 1902 foreslår, hvordan de enkelte bygninger skal risikovurderes, formuleret på følgende måde: *Risikoinddeling og Naboskab: Det foreslås at betragte A-H som 1, J og K som 1 L, M og N som 1, P Q R og S som 1 og O, T og U som hver 1 Risiko.* Alene tegnsætningen, der er uhørt inkonsekvent, giver problemer, men måske er det Jens Vellevs måde at kommunikere datidens tegnsætning ud til sit stadig mere vridende publikum. Som et mindstemål bør inspektionsberetningerne skrives sammen, så læseren præsenteres for en beskrivelse af klædeproduktionen og ikke selv må gennem kildestudier for at finde frem til historien.

Desværre virker denne bog, som om lokalhistorien ikke har flyttet sig meget siden søgnebeskrivelserne, med meget rundhåndede kildeafskrifter af i dette tilfælde tarifforeningsberetninger. Senere i bogen følger fem sider med afskrifter af inspektørberetninger fra den tid, hvor Bruunshaab overgik fra klædeproduktion til papfabrik.

Det virker umiddelbart, som om forfatteren er blevet voldført af kilderne. Overrasket over det

righoldige materiale i Tarifforeningens arkiv har han valgt at trykke det hele uden smålig skelen til, om det er anvendeligt i den form, hvori det findes. De lange kildeafskrifter er med til at gøre bogen uoverskuelig, og den totale mangel på kapitler, afsnit, overskrifter og indholdsfortegnelse er heller ikke ligefrem befordrende for overblikket. Billedteksterne, der er sat med nøjagtig samme typografi som brødteksten, gør det også vanskeligt at navigere rundt mellem ordene. Men derudover må det siges, at billedvalget har været heldigt.

I stedet for at bruge så mange sider på kildecitater kunne forfatteren have brugt pladsen på at uddybe nogle af de små, indforståede henvisninger, der optræder adskillige steder i teksten. Hvorfor var den engelske fabrikant John Cocke-rill *mærkelig*? Hvordan er Clasonsberg Klædefabrik (hvorfra Janus Smidt kom til Bruunshaab som papfabrikant) et *mærkeligt samfund*? Og hvori bestod Janus Smidts adoptiv søn Oscar Smidts *store og rige evner*?

Tilbage til den fraværende papproduktion: Det skal anføres, at historien om selve Bruunshaab Gamle Papfabrik fylder 32 af bogens 72 sider. Heraf er langt hovedparten illustrationer med en række gode tekster, inspektionsberetninger og avisreferater om fabrikkens produktion. Så den læser, der søger historien om papfabrikkens ageren på det danske papmarked eller et detaljeret billede af papproduktionen syd for Viborg, skal ikke søge oplysninger i denne bog, som udelukkende handler om bygningernes historie.

Allan Leth Frandsen

Finn Grandt-Nielsen: Huse i Odense – en guide om arkitektur, byudvikling og kulturhistorisk interessante bygninger i Odense Centrum. Odense Bys Museer. 1995, 160 s.

Bogen er i et praktisk lommeformat, så man kan tage den med på byvandring. Den består af en kort indledning, hvor det centrale Odenses topografiske udvikling fra middelalderen til i dag op-ridses på seks sider, fulgt af ti afsnit eller 'ture' til hver sin del af byen. Hvert afsnit indledes med en kort beskrivelse af områdets topografi. Herefter følger en gennemgang af udvalgte bygninger, i alt 134. For hver ejendom oplyses byherre og arkitekt, adresse og opførelsesår, om den er bygningsfredet eller ej, derimod oplyses det ikke, om der er bevarende planbestemmelser eller ej. Hertil kommer en kort karakteristik og nyttige litteraturhenvisninger. Bogen afsluttes med en fortegnelse over arkitekter og bygmestre i Odense, en litteraturliste samt registre. Der er paralleltekst på engelsk efter indledningen og de

topografiske beskrivelser. Udvalget af bygninger virker rimeligt.

Det er den ene halvdel af guiden. Den anden halvdel bruges til kort og fotografier. Foran hvert afsnit er der et kort over delområdet, hvoraf bygningernes grundplan fremgår, og hvor de omtalte bygninger er markeret. Kortene er lette at aflæse. På omslagets indersider findes oversigtskort over hele det centrale Odense. Over man sig, kan læseren efterhånden placere delområderne på de to oversigtskort.

Korte karakteristikker er altid vanskelige at skrive, men jeg synes, at de stort set fungerer her. Prisen er, at man ikke hører så meget om husenes indretning. Enkelte steder er ejendommen dog for stor og teksten for kort. Det gælder eksempelvis Fyns Glasværk. Den korte form giver også problemer i indledningen. Hele udviklingen i dette og forrige århundrede står der ikke meget om. At bygningerne i forrige århundrede var påvirket af middelalderens og renessancens byggemåde, er ikke rigtig nok til at karakterisere historicismens byggeri. Det var vel også oplagt at sammenfatte kommunens arbejde med byplanlægningen. Om det voldsomme gadegenembrud, der skærer centrum over, Albanigade-Torvegade-Thomas B. Thriges Gade, får læseren alene at vide, at det *vidner om den seneste generations planer og ønsker for byens indretning*. Tilsvarende er det ærgerligt, at bevarende planbestemmelser ved de enkelte ejendomme ikke er taget med, for det ville give et indtryk af kommunens rolle på bygningsbevaringsområdet. Ved alene at oplyse, om bygningerne er fredet, får læseren kun oplysning om statens initiativer.

De 85 fotografier er alle i farver og optaget i maj måned under og lige efter løvspring. De viser de udvalgte bygninger i deres umiddelbare omgivelser. Der bringes ikke detaljer eller udsnit. Den største variation er, at der ud over gadepartier også gengives gårdpartier. Bygningerne står i varme farver, ofte rød blankmur, op mod en blå himmel, på enkelte billeder oplivet af hvide lammeskyer. De nyudsprungne træer understreger med deres lysegrønne løv ønsket om at fortolke Odense som byen med et evigt 'fynsk forår', eller som en by, der egentlig burde være opført i henhold til Landsforeningen Bedre Byggeskiks idealer. En tolkning, der ikke rigtig kan bruges ved Thomas B. Thriges Gade, som da heller ikke afbildes. Hvis alle bygningerne levede op til Landsforeningen Bedre Byggeskiks krav, var det måske ikke noget problem, men det gør de jo ikke. Forfatterens og fotografens æstetiske horisont er for begrænset. Denne snævre synsvinkel gør, at bogens billedside ikke er nogen heldig introduktion til at opleve, endsigse forstå bygningerne i Odenses centrum.

Caspar Jørgensen

Søren Eigaard: Husligt Arbejder Forbund i Odense gennem 60 år. Forbundet af Offentligt Ansatte, Odense Afdeling og Stadsarkivet 1994. 147 s.

Den odenseanske afdeling af Husligt Arbejderforbund har en historie, som ikke ligner de fleste fagforeningers. Ganske vist indeholder den alle en fagforeningshistories traditionelle komponenter – brydsof organisering, arbejdskampe, nederlag, sejre og såmænd også svig og kassebeholdning – men dels finder man ikke den sædvanlige sammenhæng mellem arbejdskamp og organisering, dels er arenaen for de første store arbejdskampe henlagt – ikke til 1880'erne, men til 1980'erne.

I 1880'erne var der næppe nogen i Odense, som havde gjort sig den formastelige tanke, at tjenesteyendet skulle kunne organisere sig. Men i 1904, fem år efter, at Københavns Tjenestepigeforening var dannet, nåede bevægelsen til Odense. Derefter gik der dog tredive år, inden en nogenlunde levedygtig fagforening fik fodfæste. Husassistenternes organisering blev en særdeles brydsof affære – og som nævnt havde organiseringen ikke nogen forbindelse med arbejdskampe i udbrud. Der var ingen konflikter om organisationsretten. Det var ikke husassistenternes pres, som tvang arbejdsgiverne til forhandlingsbordet, og forkvinden måtte f.eks. ved forhandlingerne i 1939 klare sig uden den styrke, som medlemmernes tilslutning og støtte kunne have givet hende. Nej – når det lykkedes at opnå en overenskomst, skyldtes det primært, at arbejdsgiveren tit og ofte var kommunal eller amtskommunal. En socialdemokratisk kommune og en borgmester, som tidligere havde været formand for byens fællesorganisation, optog naturligvis forhandlinger med arbejdernes organisation. Amtssygehusets ledelse kunne vel heller ikke undslå sig, selv om begejstringen her var mindre. Det faktum, at *sygehusets ledelse ikke krævede medlemskab af fagforeningen* (s. 51) i 1930'ernes slutning, var for en del husassistenter tilstrækkelig anledning til ikke at betale fagforeningskontingent. Overenskomsterne med 'det offentlige' kom nærmest, før husassistenterne lod sig organisere. Det vil sige, at det også var med andre bevæggrunde, at husassistenterne meldte sig i fagforeningen, end når arbejdere i andre fag gjorde det i deres fagforeningers genembrudsår. Søren Eigaard skriver på side 78: *Organiseringen af husmoderafløserne kom i løbet af 1954 ind i fastere rammer gennem forhandlinger med kommunen. Det aftaltes, at ansøgere skulle vise deres fagforeningsbog for overhovedet at komme i betragtning til en stilling...*

I sin indledning omtaler Søren Eigaard baggrunden for, at tjenestepiger og husassistenter omkring århundredskiftet så vanskeligt lod sig

organisere. Dette væsentlige aspekt følges imidlertid ikke op. Måske har han ikke ment, at husassistenternes organisationsmodvilje var noget at beskrive i en bog i anledning af organisationens 60 års jubilæum?

Frem for de modvillige husassistenter beskriver Søren Eigaard hine enkelte stædige og stærke kvinder, som trak læsset gennem årtier. Umiddelbart er heltinderne måske en bedre 'historie' – i tidens ånd? – men for fremstillingens troværdighed er det ikke desto mindre uheldigt at dølge forhold og kræfter, som i høj grad har været bestemmende for organisationens udvikling. Ligesom man må undre sig over den lidt gammeldags 'forkvindernes historie' – mens medlemmerne, de kvinder, som trods alt og efterhånden blev medlemmer, tilsyneladende ikke har nogen historie. Eller er det sådan, at kvindernes motiver, når de lod sig organisere, er blevet et kriterium for, hvornår de har ret og krav på en historie – og er herunder praktiske hensyn på bekostning af overbevisning diskvalificerende?

De forhold, som skabte organisationsmodvilje, er altså ikke blevet undersøgt. Søren Eigaard har heller ikke foretaget nogen generel vurdering af den betydning, det måtte have for organisationen, at arbejdsgiveren i mange tilfælde var en socialdemokratisk kommune. Nu må læseren så halvt om halvt gætte sig til, at det var en af grundene til, at organiseringen alligevel lykkedes.

Et jubilæumsskrift har, som det bestillingsarbejde det er, nogle begrænsninger. Men formentlig havde Søren Eigaard alligevel med fordel kunnet spørge sig selv: Hvilke kræfter spiller ind? Bogen er jo skrevet ind i og er en del af en tradition. På ét plan i det mindste ligger der et koncept klar, når en arbejderhistoriker giver sig i kast med at skrive organisationshistorie. I det koncept er modbillederne ikke til at tage fejl af. Der er arbejdersolidariteten – og så er der kapitalisternes profitjagt. Med disse poler underforstået (og ikke imødegået) opstår der en indre modsigelse i fremstillingen, når der i virkelighedens verden næppe er nogen solidaritet og arbejdsgiveren slet ikke er kapitalist.

Den samme friktion møder fremstillingen ikke, når der er anderledes overensstemmelse mellem koncept og virkelighed. Søren Eigaards bog fungerer godt og troværdigt i den sidste del, som handler om tiden efter 1982. Overordnet er det historien, som 'vi kender den': Et fags arbejdere, som imod en ydre fjende, her Schlüters nedskæringspolitik, bliver bevidste om deres fag, om sammenholdets værdi, og som derefter også kæmper i solidaritet. Mere konkret er det også historien om dannelsen af klubber og af arbejderkollektiver for hjemmehjælperne. Søren Eigaard fortæller dette stykke samtidshistorie på en spændende og vedkommende måde – og med god forståelse for konsekvenserne i hverdagen af rationaliseringer og effektivisering.

Selv om der er lagt vægt på organisationens historie, så indeholder jubilæumsskriftet dog mere end det. Arbejdets og arbejdslivets historie beskrives i glimt, som illustrationer i form af erindringer og af fotos (primært Åge Fredslund Andersens serie fra 1930'erne om husassistenterne). At arbejdet og arbejdslivet hører med, når et fag fejres, er så småt almindelig anerkendt blandt arbejderhistorikere. Det er tillige blevet mere eller mindre naturligt at søge at sætte fagets og organisationens historie i sammenhæng med den samfundsmæssige udvikling. Også her er det lykkedes bedst for Søren Eigaard i bogens sidste halvdel, hvor kapitlerne i flere tilfælde er bygget op med en indledende præsentation af tiåret, af konjunkturerne, lovgivningen, og hvad der i øvrigt måtte have betydning for faget og for organisationen. På den måde får man f.eks. gode introduktioner til de nye 'fag' – husmoderafløserne i 1940'erne og hjemmehjælperne i 1950'erne og 1960'erne. Derimod er fremstillingen noget flad i den nogle steder næsten bevidstløse opremsning af kuldkastede organisationsforsøg mellem 1904 og 1934.

Det er nævnt, at erindringerne tjener som en illustration af arbejdslivet. De illustrerer dog ikke kun, de fører også i flere tilfælde som en bro fremstillingen fra det ene afsnit til det andet. Et eksempel på dette er den elegante overgang fra indledningsafsnittet om københavnerforeningens dannelse til forsøgene på oprettelse af en afdeling i Odense. Søren Eigaard har i Nationalmuseets arbejder- og håndværkerundersøgelse fra 1950'erne fundet en tjenestepige, som i 1910 flyttede fra København til Odense. Johanne Hansen fortæller bl.a. om sin glæde ved at gå tur i Fruens Bøge – tidligere havde der ved indgangen været et skilt: *Tjenestepiger og Hunde forbydes Adgang*, men tjenestepigeforeningen havde ifølge erindringerne fået udvirket, at skiltet blev fjernet.

Søren Eigaard fortæller i det følgende afsnit, at skiltet var en af de værste anstødssten for den første tjenestepigeforening i Odense – den, der blev dannet i 1904. Skiltet blev fjernet året efter, men om tjenestepigernes indflydelse på beslutningen melder historien nu intet. Måske initiativet var fortørnede etatsrådsfruers – pænt har det jo ikke set ud, at mokken blev nævnt efter tyendet.

Annette Østergaard Schultz

Jørgen Hesseldahl: I Toldstrups tjeneste. En jydsk students eventyr, 1943-1945. Frihedsmuseets Venners årsskrift 1994, 90 s.

I den efterhånden lange række af årsskrifter for Frihedsmuseets Venner er der endnu en gang ta-

le om et personligt erindringsbidrag. Forfatteren, cand.jur. Jørgen Hesseldahl, tidligere direktør for Odense Tekniske Skole, anslår allerede i sin titel sit syn på modstandskampen – han var 100% Toldstrups mand og ser i dag sine oplevelser under besættelsen som værende *eventyrlige*.

Det sidste bunder sandsynligvis i, at han til støtte for hukommelsen dels har anvendt egne foredragsnotater, dels en artikel, han for 50 år siden skrev til bogen *Vor vej til 5. maj*, udgivet af redaktør N.A. Ejgenbroth i 1945. Forfatteren har desuden, ifølge forordet, støttet sin egen erindring på Toldstrups bog *Uden kamp ingen sejr* fra 1963 og Niels Åge Nielsens *Mellem jyske modstandsfolk 1941-1945* fra 1980 samt relevante kig i *Aarhus Stiftstidende* og *Aalborg Stiftstidende*. Undervejs i bogen afslører forfatteren dog, at han også har smugkigget i andre aktørers erindringer.

Bogen er opbygget tematisk-kronologisk, idet erindringerne er samlet i 11 hovedtemaer, som dernæst er tilstræbt ordnet i kronologisk rækkefølge. Derved sikres en logisk, fremadskridende handling, uden at historien får dagbogspræg.

Bogen dækker tiden omkring 1939 til den 15. august 1945, VJ-dagen. Forfatteren beskriver, hvordan han allerede i barndommen var præget af en antifascistisk holdning. Den tyske besættelse af Danmark i 1940 og de første års afmagt samt en politisk og menneskelig modning i gymnasiet resulterede i, at forfatteren gik fra passiv til aktiv modstand i en alder af kun 19 år. Anledningen var samarbejdspolitikens sammenbrud den 29. august 1943. I forbindelse med talrige tyske arrestationer i Jylland i foråret 1944 gik forfatteren under jorden den 18. maj 1944. Som følge af en veludviklet sans for 'security' blev han ikke taget af det tyske politi, selv om det var tæt på flere gange.

Bogen ligner i indhold og sprogtone de udgivelser, der kom om modstandskampen umiddelbart efter befrielsen. Dette er ikke overraskende i betragtning af det materiale, forfatteren bygger på. Det bevirker dog, at de 'gode' gamle modstandshistorier serveres i en scenografi, der i væsentlig grad er præget af befrielsessommerens ret firkantede syn på de 'gode' og de 'onde'. Alle tyskere var per definition livsfarlige, ondskabsfulde fjender, og danske tyskertøse var en latent risiko for modstandsbevægelsen.

Det sidste nævnes i forbindelse med omtalen af en politibetjent, der var gået under jorden efter den 19. september 1944. Et vådeskud i benet medførte, at han efter lægebehandling blev flyttet rundt fra logi til logi, indtil han kunne sendes til Sverige. Dette holdt han imidlertid kæresten orienteret om. Da han var ankommet til Sverige i god behold, fandt hans kæreste sig hurtigt en afløser i skikkelse af en tysk soldat, som hun straks fortalte alt om eks-kærestens skæbne. Dernæst fik Gestapo besked om alle adresserne.

Jo, de tyskertøse var farlige! Men politibetjentens manglende 'security' kunne også være nævnt som en medvirkende årsag!

Med forfatterens helhjertede skildring af Toldstrup som den effektive og karismatiske modstandsleder, han var, er det påfaldende lidt, der berettes om den såkaldte *Jyllandskonflikt* mellem Bennike og Toldstrup. Konflikten stod mellem officeren og den civile modstandsmand, mellem de danske politikeres sikkerhedsnet (Frihedsrådet) og de allieredes kamp, mellem 'systemets' tjenestemænd og SOE's agenter. Konflikten delte mange steder de lokale modstandsgrupper i to lejre: Dem, der udelukkende rettede sig efter Frihedsrådets ordrer, og dem, der så sig selv som en del af den allierede kamp mod nazismen, og som dermed i første omgang rettede sig efter SOE's retningslinier. Dette sidste var især udtalt blandt våbenmodtagegrupperne, da de bogstavelig talt så, hvorfor våbnene kom. Flere steder i bogen kan man ane konflikten, men den bliver desværre ikke synlig.

Mange steder anvender forfatteren parenteser for at kommentere eller uddybe en forklaring. I langt de fleste tilfælde er parenteserne aldeles unødvendige, og i resten af tilfældene kunne der eventuelt have været henvist til en note.

Men bortset fra disse mindre hjertesuk, er bogen særdeles anbefalelsesværdig som en personlig, spændende og underholdende skildring. Den tilfører ikke nogen ny viden om besættelsestiden, men giver et godt indblik i en ung mands gradvise inddragelse i den aktive modstandskamp. Forfatteren kæmpede efter eget udsagn *ikke* for 'Danmarks ære', 'aldrig mere 9. april', 'udrensning', 'Sydslesvig', 'verdenskommunismens sejr' eller lignende sager. Han kæmpede til gengæld *imod* den totale ondskab, som Hitler og nazismen stod for, og for at bevare sin selvrespekt – og det gjorde han så.

Frank Weber

Besat og befriet. Erindringer fra besættelsestiden i Kolding. Kolding Stadsarkiv, Kolding Kommune 1995. 195 s.

Denne bog består, som dens undertitel antyder, af spredte erindringsglimt fra besættelsestidens Kolding. Den er således ikke en ny, opdateret version af bogen *Kolding under besættelsen*, som udkom i 1946, men en samling erindringsbilleder, der for de flestes vedkommende er indsamlet i 1970-1995.

Bogen er inddelt i 19 kapitler, fulgt af et naveregister. De første fem kapitler udgør imidlertid en gedigen kerne, bestående af mere end halvdelen af bogens sidetal. De efterfølgende ti kapitler supplerer på en udmærket måde de fo-

regående med personlige oplevelser med relation til en eller flere af besættelsestidens mange facetter. De sidste fire kapitler består af meget kortfattede glimt, et par stykker er på kun 3-4 linier, samlet under følgende overskrifter: Den 9. april i glimt; Dagligliv under besættelsen; Befrielsen; og De allierede.

Modstandskampen kom ret sent i gang i Kolding, bl.a. på grund af et større antal tyske tropper i byen og især Gestapos tilstedeværelse på Staldgården ved Koldinghus. Men bruddet med samarbejdspolitikken i august 1943 har i de fleste tilfælde været startskuddet til en aktiv indsats. Arrestationen af det danske politi i september 1944 gav også modstandsbevægelsen et skub fremad. Dels gik mange politifolk ind i det eksisterende modstandsarbejde, dels blev mange nidkære politifolk, som bl.a. havde bistået de tyske myndigheder mere end fornødent, sat ud af spillet. Da de enkelte kapitler er skrevet af aktørerne selv, uanset om de var med i modstandsbevægelsen som kommunist, antifascist, national, officer, engelsk agent, borgmester eller præst, er også skrivestil og emnevalg forskelligt. Flere af kapitlerne er causerende, mens andre er meget beskrivende efter en mere eller mindre stram disposition.

Der er selvfølgelig enkelte misforståelser og fejl, som ville være luget væk, hvis de enkelte bidrag var blevet betragtet som kilder til et stykke Kolding-historie, som så kunne stykkes sammen til en mere traditionel, historisk skildring. F.eks. mener Paul E. Lebech på side 18, at Frimodt Chr. Houberg, der fungerede som en slags kasserer for flere modstandsgrupper, ikke for alvor var ansat i den lokale afdeling af Nationalbanken. Det var sandsynligvis bare et skalkeskjul. Eskild Wind skriver i kapitlet efter, at Houberg var ansat i banken, hvilket bekræftes på side 102 i Bodil Boghs kapitel: Ansat i Nationalbanken.

Når Eskild Wind i kapitlet: I efterretningstjenesten, skriver, at det tyske SD (Sicherheitsdienst) var en slags industrispionage, er det noget af en underdrivelse. SD tog sig af efterretningstjeneste, herunder spionage, på alle felter og arbejdede efter august 1943 i tæt samarbejde med Gestapo. Det var således SD's sabotageafdeling, der stod bag modterroren i form af clearingmord og schalburgtage. Når det i afsnittet om våbennedkastning hedder, at modtagepladserne blev indtaget på britiske generalstabskort og givet kodenavne af de lokale grupper, er det af indlysende grunde ikke korrekt. Det var danske kort, og selvfølgelig gav SOE pladserne navne, eftersom det var upraktisk at have 25 nedkastningspladser med kodenavnet ELSE!

Mange af de brikker, som de enkelte forfattere hver især mangler hist og her, findes i nogle af de øvrige kapitler. Derved får læseren undervejs et ganske godt og dækkende billede af modstandsarbejdet i Kolding; et overblik, som forfatterne

hver for sig ikke selv har haft! At der enkelte steder er lidt indforstået besættelsestidssnak og ord, som vil være sort tale for nutidens ungdom (f.eks. ordet autoklave), er tilgiveligt. Bogen er først og fremmest en guldgrube af tidstypiske erindringsglimt fra den generation, der oplevede besættelsestiden i Kolding. Her er der rig lejlighed til at genopfriske både gode og dårlige minder. For de yngre generationer vil der til gengæld være god anledning til at stille spørgsmål til de ældre!

Bedste, hvad lavede du under besættelsen?

Frank Weber

Birthe Nordentoft Feilberg: Kære Far. Odense Universitetsforlag 1995.

Dette er beretningen om lægen og modstandsmanden Knud Nordentofts liv, fra han blev taget til fange af tyskerne i sit hjem i Varde den 9. februar 1944, til han omkom i Husumlejren, en arbejdsafdeling af koncentrationslejren Neuen-gamme, den 1. december 1944. Han havde praksis i Varde og var involveret i modstandsarbejde, herunder våbentransport, som han foretog med sin lægebil. Hans datter Birthe Nordentoft Feilberg har sat sig det mål at sætte sig ind i farens situation og følelsesliv under fængselsopholdet og fortælle om familiens reaktion på hans fjernelse fra hjemmet. Det gør hun ved anvendelse af blandt andet følgende kildegrupper:

- 1) De efterladte papirer fra Knud Nordentoft, herunder breve og hans dagbog fra Vestre Fængsel (skrevet på toiletpapir.);
- 2) breve til familien;
- 3) den lille piges egne erindringer;
- 4) lokalaviser.

Af de primære kilder er Knud Nordentofts breve og dagbog interessante. Gennem dem tegner bogen et billede af et menneske med en meget fin menneskeindsigt og ikke mindst af en, der forstod, hvor vigtigt det var at holde tankerne fast under det hårde pres, som han udsattes for blandt andet under isolationsfængslingen i Vestre Fængsel. Han kaster sig her over broderiarbejde og digtning som værn mod de usle forhold. Slående er det også, at Knud Nordentoft under sit ophold i Vestre Fængsel ikke rigtig var klar over, at han var i en dødsensfarlig situation. I dagbogen skriver han således, at tyskerne nok i værste fald vil sætte ham til noget straffearbejde, men troen på tyskerne som en retsbevidst nation er til stede hos ham. Derfor kan han også over for forhørslederen sige sandheden lige ud, formodentlig med det håb, at det vil mildne dommen – for tysk retssystem er vel ligesom det dan-

ske. Knud Nordentoft tog fejl – han blev ført til Frøslevlejren. Her havde han det godt. Men i forbindelse med den skærpede situation i 1944 føres han og 200 fanger stik imod aftalen med den danske regering til et ukendt sted i Tyskland. Tilbage sidder den lille pige og hendes familie, som ikke kender farens opholdssted. Gennem forskellige kilder får de at vide, at faren er ført til Neuengamme og senere til Husumlejren. Det er typisk, at familien ikke får direkte besked om Nordentofts død fra tyskerne, men gennem en dansk dame, som har set Knud Nordentofts grav, da hun besøgte sin egen mands grav.

I bogen bringes lægekollegaen Paul Thygesens beretning om forholdene i Husumlejren, som nøgternt beskriver koncentrationslejrhelvedet. Følelsesmæssigt stærkt står den lille piges oplevelser af farens arrestation, herunder en detalje som, at den lille pige oplever de mange breve og blomsterhilsner, der bliver sendt til moren efter arrestationen.

Når denne bog i det hele taget er forskellig fra andre bøger om emnet, skyldes det det personlige engagement, der er lagt i den. Man fornemmer hele tiden det tætte forhold mellem far og datter – en far, som blev fjernet fra sin familie i en alt for tidlig alder. Man forstår, hvad dette tab betyder for hans datter. Bogen tjener som sjælesorg for datteren, og for os læsere giver det anledning til at reflektere over de stærke følelser, som besættelsestiden rummer så mange af. Herudover ligger bogens betydning i, at den giver indsigt i, hvorledes forholdene var i Vestre Fængsels tyske afdeling under krigen.

For den interesserede kan bogen tjene som inspiration til studiet af forholdene i Vestre Fængsel og koncentrationslejrene. Her skal gøres opmærksom på, at vi har et banebrydende værk om de tyske koncentrationslejre i Jørgen Barfods bog *Helvede har mange navne*, og at der findes en del bøger fra kort efter krigen om forholdene i Vestre Fængsel. Bogen kan således ikke betegnes som banebrydende, men som inspirationsgivende.

Hasse Neerbek

Nils Vollertsen: Det danske mindretal. En række studier om det danske i en tysk stat. Odense Universitetsforlag 1994. 166 s., 150 kr.

Niels Vollertsen: Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948. Odense Universitetsforlag 1994. 298 s., 250 kr.

Nils Vollertsen præsenteres i det medfølgende reklamemateriale som hørende til de yngre slesvigske historikere. Lokaltilknytningen har sat si-

ne spor. Der skrives af kærlighed til grænseegnene. Begge bind er oprindelig universitetsafhandlinger, den første et speciale, den anden en Ph.D.-afhandling, som er blevet bearbejdet med henblik på udgivelse. Det udspring præger dem endnu mere en lokalpatriotismen. Det er Vollertsens projekt at skrive det danske mindretals historie i Sydslesvig fra 1945 til 1990. Det er altså kun begyndelsen til noget mere, der her fremlægges. I *Det danske mindretal* bringes en række 'småstudier', seks i alt, som angivelig *tilsammen giver hovedtrækkene i mindretallets politiske og sociale udvikling fra 1945 til 1990*. De seks studier er af varierende tyngde og omfang. Der indledes med *Den britiske, tyske og danske Sydslesvig-politik*, side 11-32, som bygger på foreliggende, trykte fremstillinger, og hvor især den britiske politik bliver meget knapt og stedmoderligt behandlet (side 11-12). Fremstillingen forholder sig ikke kun refererende på det politiske niveau og til aktørtilkendegivelser, men opererer også rask væk med 'danskerne', deres følelser for tyskerne og deres Tysklandsbillede. Et eksempel: *Danskerne så allerede i 1960'erne med blandede følelser på tyskerne. Danskerne beundrede tysk sprog, kultur, kirke og kunst, der havde sat sit præg på dansk kultur, men de var også præget af et gammelt modsætningsforhold til tyskerne, som de for tit kom til kort over for.* Bortset fra det sprogligt uheldige og det uforståelige allerede, så er der tale om en type udsagn, som det bliver svært at dokumentere. Jeg vil f.eks. stille spørgsmålstegn ved en udbredt dansk beundring for den tyske kirke (!) i 1960'erne, og det hjælper ikke, at Vollertsen i sin tekst henviser til en lille artikel af Poul Hartling.

Blandt de øvrige småstudier springer *Kulturvaner* side 107-110 i øjnene både ved sin lidenhed – det må der kunne skrives meget mere om! – og ved den helt igennem impressionistiske fremgangsmåde. En god bid af afsnittets tekst (side 108-110) er et langt citat fra et bestemt interview, som Vollertsen har lavet med en lokal beboer. Han slutter derpå selv af med følgende: *Jeg vil tro, at dette billede mere eller mindre gælder for en stor del af de danske, der bor ude på landet...* Det må læseren så mere eller mindre tro på.

I årene 1985-1988 lavede Vollertsen 192 interviews med personer fra det danske mindretal. I *Det danske mindretal* udnyttes de som hovedgrundlaget for det afsluttende kapitel *Et tidsbillede fra før 1945*, som forekommer mig at være bogens bedste, selv om materialet er skrøbeligt. Med den valgte disponering af stoffet får læseren et vist indblik i tiden, miljøerne, de spredte kredse og klikker, der vanskeligt kunnet være skaffet på anden vis. Her er det blevet til rigtig lokalhistorie med en national dimension. Men det er unægtelig for tiden *forud* for den periode, Vollertsen har gjort til sit felt!

Sydslesvig er en mere homogen og afrundet bog. Den omhandler tiden 1945-1948, politisk, kulturelt og socialt, og er disponeret i disse tre hovedafsnit. Det er hensigten at skrive en samlet sydslesvigsk mindretalshistorie, det gentages med få siders mellemrum, først i forordet og siden i den alt for knappe indledning (mindre end en side!). Vi får derfor kun meget lidt at vide om de overvejelser, der ligger til grund for undersøgelsen. I forordet, ikke i indledningen, skal vi således hente den information, at historien bliver *set nedefra og ud fra det danske mindretals kollektive bevidsthed*. Den kollektive bevidsthed mener Vollertsen, at han får meget godt fat i via de tidligere omtalte 192 interviews med personer fra mindretallet. Det gør han muligvis også, men retfærdigvis skal det med, at fremstillingen også bygger på den foreliggende litteratur, de vigtigste aviser og tidsskrifter samt flere arkiver bl.a. fra lokale foreninger. Der er et samtidigt materiale at holde de senere interviews op imod. Om det så er ensbetydende med, at han skriver *nedefra*, er spørgsmålet. Er det ikke snarere mindretallet *indefra*?

Afhandlingen rummer ingen overvejelser om mindretallet som en fælleseuropæisk problematik. Der er ingen henvisninger til mindretalsundersøgelser i andre dele af Europa, og dermed fraskriver Vollertsen sig den inspiration og de muligheder for sammenligninger, der kunne have gjort fremstillingen til mindretallets lokalhistorie på en anden måde.

Skal jeg med nogle få ord pejle nogle af de centrale strømninger, som Vollertsen afdækker, må det blive *kaos* og *nationalt oprud*. Kaos er udgangspunktet (se side 11, 15, 257); Tysklands sammenbrud gav grobund for et nationalt op-

brud, kredse i Sydslesvig ønskede løsrivelse fra det slagne Tyskland og tilslutning til Danmark, en bestræbelse som blev kombineret med en hjemstavnsbevægelse. I afhandlingen stiller Vollertsen disse *ny-danske* over for de *gammel-danske*, mindretallet fra før 1945. Modsætningen og spændingen mellem disse grupper og deres ledere er den røde tråd gennem fremstillingen. De gamle ledere stod over for de nye. Det blev en kamp om indflydelsen i de tre sfærer: den politiske, den kulturelle, den sociale. Dette spil følger Vollertsen på nært hold; det bliver til indsigtfuld politisk lokalhistorie, hvor vi følger de strategiske overvejelser i både partierne og foreningsnetværket. Punktvis kan fremstillingen forekomme overlæst, når materiale fra interviewene tilsyneladende partout har skullet med, eller når flest mulige informationer har skullet presses ind i samme sætning. Et eksempel: *Her tog De Sydslesvigske Husmoderforeninger, stiftet i 1948 og som arbejdede i byerne, og Den slesvigske Kvindeforening fra 1922, der virkede på landet, fat* (side 222).

Kampen mellem gammel- og ny-danske førte i periodens slutning til en arbejds- og interessedeling, hvor de gamle ledere kom til at dominere den kulturelle og sociale sfære, mens de ny-danske hjemstavnsledere tog sig af det politiske. Den ny-danske bevægelse formåede som politisk fænomen for en tid at trænge tysk politik tilbage i Sydslesvig. Det er blandt hovedkonklusionerne.

Nu venter vi så på en fortsættelse for tiden 1948-1990. Det bliver et spørgsmål om at væbne sig med tålmodighed. Ifølge Vollertsen vil der nemlig nok gå ti år!

John T. Lauridsen